

**İltifat
ƏLİYARLI**



**AZƏRBAYCAN
XALQ CÜMHURİYYƏTİ
DÖVRÜNDƏ
RABİTƏNİN
İNKİŞAFI**

**28 may 1918-
27 aprel 1920**



12.08.11 - E. 3603

10122 off 030113
16/1110110 x 36117
17.04.14 - 45804

Azf-256025

İltifat ƏLİYARLI



*Kitab Azərbaycanın müstəqil Rabitə
(Poçt və Teleqraf) Nazirliyinin
yaranmasının 91 illiyinə həsr olunur.*

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ RABİTƏNİN İNKİŞAFI

28 may 1918 – 27 aprel 1920-ci il

Bakı -  - 2009

M.İ. Əliyev adına
Azərbaycan Milli
Kتابخانəsi

Baş məsləhətçi:**Əli ABBASOV,**
akademik, Azərbaycan Respublikasının
rabitə və informasiya texnologiyaları naziri**Elmi redaktor
və rəyçi:****Cəmil HƏSƏNLİ,**
tarix elmləri doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin üzvü**Məsləhətçi:****Əkrəm ZEYNALOV**
tarix elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin
Azərbaycan tarixi kafedrasının müdiri,
əməkdar elm xadimi**İltifat ƏLİYARLI. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə rabitənin
inkışafı. – Bakı, «Mütərcim», 2009. – 124 səh.**

Tarix elmləri namizədi İ. ƏLİYARLININ təqdim olunan bu kitabında xalqımızın dövlətçilik tarixində müstəsna yer tutan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə respublika iqtisadiyyatında, cəmiyyətdə informasiyanın formalaşmasında və xarici əlaqələrinin aparılmasında və sairədə əhəmiyyətli rol oynamış milli, müstəqil rabitə orqanlarımızın təşəkkülü, təkamülü və tarixi təcrübəsindən bəhs edilir. Kitab Azərbaycan tarixi kontekstində yazılmışdır və ilk növbədə rabitə və informasiya kommunikasiya texnologiyaları sahəsində çalışanlar üçün bilgi vermək məqsədilə qələmə alınsa da, ondan maraqlanan hər bir kəs bəhrələyə bilər.

Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ haqqında qanunla qorunur. (Bax: «Müəlliflik hüququ haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 5 iyul 1996-cı il. №-115-1). Kitabın istifadəsi ilə bağlı bütün müstəsna hüquqlar müəllifə məxsusdur.

Kitabı müəllifin yazılı icazəsi olmadan bütövlükdə və yaxud hissə-hissə dərc etməyə qadağandır.

Ә 0501000000 70-09
026

© İ.Əliyərli, 2009

ÖN SÖZ

Üç min ildən artıq tarixi olan milli dövlətçiliyimizin salnaməsində müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (Azərbaycan Demokratik Respublikasının) müstəsna yeri vardır. Yeddi yüz bir gün (28 may 1918-ci il- 27 aprel 1920-ci il) yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa zaman kəsiyində xalqımızın tarixində silinməz izlər buraxmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bir sıra demokratik dəyişikliklər etmişdi. Çünki o öz xarakteri və mahiyyəti etibarlı ilə milli demokratik xalq hakimiyyəti qurumu idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti o zaman Şərqdə ilk xalq cümhuriyyəti kimi meydana gəlmişdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqilliyimizin başlanğıcının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə bağlı olduğunu dönə-dönə bəyan edərək ona böyük qiymət vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi 1998-ci il yanvarın 30-da «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında» Sərəncamı da bunu sübut edir. Həmin Sərəncamla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi 1998-ci ilin mayında ölkəmizdə ümumdövlət səviyyəsində, habelə xarici ölkələrdə ilk dəfə olaraq daha böyük təntənə ilə qeyd olunmuşdur.

1998-ci il mayın 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev demişdir: «... 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan xalqının həyatında tarixi hadisə olmuşdur və xalqımızın dövlətçilik salnaməsinin parlaq səhifələrindəndir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaşadığı dövrdə böyük işlər görmüşdür... Bu gənc dövlət daxili və xarici siyasət sahəsində bir çox işlər görmüşdür. Ən əsası ondan ibarətdir ki, dünyanın bütün Şərq, müsəlman aləmində ilk dəfə Azərbaycanda demokratiq üsul-idarə prinsiplərinə əsasən dövlət, hakimiyyət yaratmış, beləliklə də Azərbaycanda həm

müstəqilliyin əsasını qoymuşdur, həm də Azərbaycanda demokratiyanın, demokratik üsul-idarəsinin əsasını qoymuşdur» (1).

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin xalqımızın tarixi nailiyyəti olduğunu bildirən ulu öndərin aşağıdakı sözləri indi xalqımızın dilinin əzbəri və simvolik kəlamlarıdır: «Müstəqilliyimiz əbədidir, sarsılmazdır və dönməzdir» (2).

Bu günkü Azərbaycan Respublikası XX əsrin əvvəllərində milli müstəqil dövlətçiliyimizin bərpasını özündə ehtiva etdirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Ulu öndər Heydər Əliyev bu münasibətlə hələ 1998-ci il mayın 28-də Prezident Sarayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinin keçirilməsi üzrə Dövlət Komissiyasının iclasındakı nitqində demişdir: «...Bu günkü müstəqil Azərbaycan həmin o Xalq Cümhuriyyətinin varisidir,... bütün tədbirlər hamısı Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bəhrəsidir və bu dövlət, bütün quruluş 1918-ci ildə yaranmış ilk Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Bütün dövlət onun varisidir, bütün xalq onun varisidir» (3).

Ulu öndər bir daha bu haqda 1998-ci il mayın 27-də Respublika Sarayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə «Xalqımızın birliyi və dövlətimizin düzgün siyasəti sayəsində müstəqilliyimizi qoruyub saxlayacaq, daha da möhkəmləndirəcəyik» adlı geniş nitqində söyləmişdir: «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti... iki il müddətində çox böyük işlər görmüş, Azərbaycanın müstəqil gələcəyinin əsasını qoymuşdur... Mən bu gün qürurla deyirəm ki, biz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sədaqətli varisləriyik» (4).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yuvarlaq əlamətdar tarixi-90 illiyi ötən il ölkəmizdə böyük təntənə ilə qeyd olunmuşdur. Həmin təntənələr zamanı onun Şərqdə ilk parlamentli demokratik respublika olduğu yubiley tədbirlərində iştirak edən xarici ölkələrin rəsmi nümayəndələrinin və qeyri qonaqların nəzərinə bir daha çatdırılmışdı...

Bu ildə də istiqlalçılıqımızın müasir rəmzi sayılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 91-ci ildönümü geniş tədbirlərlə, həm də ölkəmizin iqtisadiyyat və beynəlxalq sahələrdə qazandığı

bir sıra nailiyyətlərlə qeyd olunmuşdur. Bu əlamətdar tarixi hadisə nəinki təkcə respublikanın daxilində, hətta onun hüduqlarından kənar da böyük məhəbbət və ictimai qeyd edilmişdir. Demək olar, dünyanın hər yerində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını təkcə azərbaycanlılar, türkdilli və digər müsəlman xalqlar deyil, həmçinin inkişaf etmiş nüfuzlu dövlətlərdə də yüksək səviyyədə keçirmişlər. Bunu dünyanın hər yerindən gündən-günə nüfuzu yüksələn Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin adına Respublika Günü münasibətilə böyük ehtiramlar ifadə olunmaqla göndərilən teleqramlar və təbrik məktubları da sübut edir.

Bu ilin may ayında ölkə Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ildönümü münasibətilə keçirilən tədbirlərdən birində və Azərbaycan Televiziyasında çıxışında bildirmişdir ki, 91 il əvvəl yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu beynəlxalq hadisə idi... Bu, haqiqətən də belədir. Tarixi təcrübə və faktlar da bunu təsdiqləyir...

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi təcrübəsi örnəkdir və müəyyən ibrət dərslərinə malikdir. Təəssüfki, vahid kommunist ideologiyasının hökmran olduğu sovet dövründə müstəqil milli demokratik dövlətimiz olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi, onun gördüyü işlər qəsdən, bilərəkdən və məqsədlilik şəkildə təhrif olunmuşdur. O cümlədən bir çox vacib tarixi əhəmiyyət kəsb edən qiymətli mənbələr və sənədlər məhv edilmişdir.

Lakin indiki müstəqillik şəraitində zənnimcə, tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaq üçün geniş, əlverişli münbit şərait mövcuddur və bundan maksimum bəhrələnmək lazımdır. Ulu öndər Heydər Əliyev özü dəfələrlə demişdir ki, xalqımızın bütün dövrlərinin tarixi olduğu kimi, obyektiv öyrənilməli və yazılmalıdır.

Bu mənada müxtəlif ictimai-siyasi sistemlərdən asılı olmayaraq, cəmiyyətdə, iqtisadiyyatın bütün sferalarında mühüm rol oynamış və oynamaqda olan rabitənin də tarixinin doğru-üzgün araşdırılaraq yazılıb xalqa çatdırılması istisnalıq təşkil etmir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövründə müstəqil, milli rabitəmizin inkişafının da tarixi təcrübəsi vardır. Belə ki, o zaman

gənc Azərbaycan Demokratik Respublikasının daxili və xarici siyasətinin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli vasitələrdən biri kimi rabitə, onun ayrı-ayrı növləri (poçt, teleqraf, telefon, radio rabitəsi) həqiqi rol oynamışdır. Bunun necə baş verdiyi əlahiddə mövzudur.

Bu mövzu isə Azərbaycan tarixşünaslığında hələki ayrıca tədqiqat obyektı olmamış, bununla əlaqədar xüsusi monoqrafiyalar, əsərlər və hətta məxsusi elmi məqalələr belə yazılmamışdır. Yalnız ayrı-ayrı ümumi kitablarda, bəzi tarixi ədəbiyyatlarda epizodik informasiyalara və faktlara (Məsələn, bax: Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V cild, Bakı, 2001- ci il, səh. 338, 510, 514, 561; VI cild. Bakı, 2000-ci il, səh. 86, 232 və s.) rast gəlinir...

Düzdür, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin poçt və teleqraf nazirlərinin (X. Məlik-Aslanov, A. Aşurov, A. Səfikürdski və C. Hacınski) həyat və fəaliyyəti barədə nəşr olunan kitablarda və bioqrafik очерklərdə rabitəyə dair də müəyyən faktlar öz əksini tapmışdır. Buna misal olaraq, ilk növbədə Mövsüm Əliyevin «Odlar yurdu» qəzetində (1989-cu il) dərc etdirdiyi silsilə очерk-məqalələri, Vahid Çıraqzadənin 1994-cü ildə Bakıda çap olunmuş «Aslan bəy Səfikürdski», Elşad Qocanın 1999-cu ildə nəşr edilmiş «Cəllad ətəfi», yenə onun 2000-ci ildə işıq üzü görmüş «Sibir dərəsi» kitablarını qeyd etmək yerinə düşər. Lakin bu və ya adlarını çəkmədiyimiz daha başqa nəşrlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə rabitənin inkişafı və rolu barədə oxucu ətraflı və sistemli bilgi ala bilmir. Bu da təbiidir. Çünki adlarını çəkdiyimiz müəlliflər öz əsərlərində rabitə barədə xüsusi və geniş yazmağı qarşılarına heç də məqsəd qoymamışlar.

Odur ki, bu sətirlərin müəllifi tarixşünaslıqda bəhs etdiyimiz mövzu ilə bağlı yaranmış boşluğu qismən doldurmaq məqsədilə təqdim olunan kitabı yazmağı qərara almışdır. Şübhəsiz, sizlərə təqdim edilən bu əsər müəyyən çatışmazlıqlardan da xali deyildir və yəqin ki, oxucular tərəfindən iradlar da mümkündür. Həmin iradları bəri başdan müsbət amil kimi qəbul edir, onların müəlliflərinə minnətdarlığımı bildirirəm. Ancaq onu da qeyd etməyi özümə borc bilirəm, məlum edəm ki, «Azərbaycan Xalq

Cümhuriyyəti dövründə rabitənin inkişafı» kitabı heç də dərin elmi-tədqiqat xarakteri daşımır. Belə ki, arzusunda olanlar bu mövzu istiqamətində geniş və dərin mənada elmi araşdırmalar apararaq dissertasiya işi yazıb onu müdafiə də edə bilərlər.

Müəllif

BİRİNCİ FƏSİL

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyinin təsis olunması, milli rabitə orqanlarımızın təşəkkülü

...1918-ci ilin yazına yaxın Rusiyadakı Müvəqqəti Hökumətin Zaqafqaziya hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymində (1918-ci il fevralın 14-də yaranmışdır – İ.Ə.) böhran olduqca şiddətlənmişdi. Buna əsas səbəblərdən biri həmin il martın 29-31-də Stepan Şaumyan və erməni «Daşnaksütyun» («Millətçi». 1890-cı ildə İstanbulda yaranmışdır – İ.Ə.) partiyasının qabaqcadan azərbaycanlılara və bütövlükdə müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımı (5) və digər məkrli təhrikçi hərəkətləri idi. Belə ki, S. Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (Bakı XKS) hərbi dəstələri və Bakıdakı erməni Milli Şurasının rəhbərlik etdiyi mükəmməl silahlanmış qüvvələri əlbir olub təkcə paytaxtda 12 mindən çox, bunun ardınca isə hərəkət edərək, Azərbaycanın digər qəzalarında (Şamaxıda, Qubada, Salyanda, Şəkiddə, Lənkəranda və s.), habelə Zəngəzurda, Göycədə və i. a. yerlərdə on minlərlə türk (azərbaycanlı) və müsəlman əhalisini kütləvi şəkildə qırmış və dəhşətli qətləmlər törətmişdilər (6).

Odur ki, Seyimdəki Azərbaycan fraksiyasının təşəbbüsü və təzyiqi altında 1918-ci il fevralın 23-də paytaxtı Tiflisdə yerləşən yeni suveren Zaqafqaziya Federativ Respublikasının yarandığı elan olundu. Ancaq bu respublikanın ömrü uzun sürmədi. Azərbaycanlıların müsəvat, gürcülərin menşevik və ermənilərin daşnak fraksiyaları arasında daha da kəskinləşən güclü daxili

ziddiyyətlər, xüsusən də ərazi mübahisələri və xarici meyllər çox keçmədən onun süqutuna gətirib çıxartdı.

Zaqafqaziya Seyminin (Müəssisələr Məclisinin) gücsüzlüyü açıq-aşkar idi. Trans Qafqaz Seymi də adlandırılan bu qurum 132 deputatdan ibarət idi. Deputatların sayına görə azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdilər. Bu, regionda Azərbaycan əhalisinin sayca çox olması ilə əlaqədar idi (7). Belə ki, rəsmi statistikaya görə 1918-ci ildə Zaqafqaziya əhalisinin sayı 8 milyon 081 min 668 nəfər idi ki, bunun da yarından çoxu Azərbaycanın payına düşürdü. Milli tərkibcə azərbaycanlılar 3 milyon 481 min 889 nəfər, ermənilər 795 min 312 nəfər, gürcülər 26 min 585 nəfər təşkil edirdi. Qalanları başqa millətlər (ruslar, almanlar, yəhudilər və s.) idi (8).

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin iclası oldu. Həmin gün gürcü deputatlar Zaqafqaziya Federativ Respublikasının tərkibindən çıxdıqlarını və gürcü Milli Şurası tərəfindən müstəqil Gürcüstan Respublikası yaratdıqlarını elan etdilər. Mayın 26-da N. Ramişvili başda olmaqla Gürcüstan hökuməti yarandı və Zaqafqaziya Seymi də buraxıldı (9). Seymin azərbaycanlı və erməni deputatları da gürcülərdən geri qalmadılar və müstəqil respublikalar yaratmaq yolunu tutdular.

1918-ci il mayın 27-də 4 partiyayı təmsil edən 44 nəfər azərbaycanlı deputat fəvqəladə iclasa toplaşaraq mürəkkəb tarixi şəraitdə Azərbaycanın idarə olunmasını öz üzərinə götürən Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurasını yaratdı. Görkəmli ictimai-siyasi xadim, «Müsəvat» (ərəbcə «Bərabərlik») partiyasının lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) Azərbaycan Milli Şurasının sədri, digər görəmli ictimai-siyasi xadim, doktor Həsən bəy Ağayev (1875-1920) və İrəvan Milli Şurasından Mir Hidayət bəy Seyidov (1887-1919) (HAŞİYƏ. Mir Hidayət bəy Seyidov 1887-ci ildə Ordubadda anadan olmuşdu. Azərbaycan milli-istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından idi. Kazan Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi. İrəvan quberniyası Milli Şurasının sədri, Zaqafqaziya Seymi Müsəlman fraksiyasının və Azərbaycan Milli Şurasının İstiqlal Bəyannaməsini qəbul edən 26 nəfərdən (əslində

24 nəfər. 2 nəfər bitərəf qalmışdı – İ. Ə.) biri idi (11) onun müavini seçilmişdi.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il Mayın 28-də Tiflisdə sabiq Qafqaz canişininin oturduğu sarayda keçən iclasında saat doqquza 10 dəqiqə işləmiş Azərbaycan Milli Şurasının üzvü, müsavətçi Xəlil bəy Xasməmmədov (1875-1947) təklif verəndən sonra azərbaycanlı deputatların adbaad səsverməsi yolu ilə Şərqdə və bütün müsəlman aləmində yeni respublikanın - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (Azərbaycan Demokratik Respublikasının) yarandığını elan edən İstiqlal Bəyannaməsi (6 maddədən ibarət) qəbul olundu (10).

Milli Şuranın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması mərasimində iştirak etmiş üzvlərindən birinin xatirələrində bu əlamətdar hadisə tarixi ədəbiyyatda öz əksini belə tapmışdır:

...Axşam, sabiq Qafqaz canişini Qrandükün sarayında «Seym»in müsəlman qrupuna ayrılan mavi salonda Azərbaycan Milli Şurasının nümayəndələri doktor Həsən bəy Agaoglunun rəhbərliyi altında toplandıq. Həsən bəy məclisi açdı və sözə başlayaraq dedi ki, indi deputatlar bizim fikrimizlə razılaşıdılar. Səs vermək hər deputatın vəzifəsidir, bitərəf qalanlar xahiş edirəm, məclisi tərk etsinlər. Amma heç kim yerindən qalxmadı. Həsən bəy Azərbaycanın azad və müstəqil bir dövlət olmasını səsə qoydu. Katib Mustafa Mahmudi (müsavətçi – İ.Ə.) adları oxuyur, hər bir deputat «razıyam», cavab verirdi. Hamının üzündə sevinc və nəşə vardı. Rəis Həsən bəy ayağa qalxaraq bütün deputatlara kitab etdi: «Bu saatda, yəni doqquza on dördəqiqə işləmiş Azərbaycanın İstiqlaliyyəti Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən qəbul edilmişdir. Yeni hökumətimizi təbrik edirəm». Gözləri yaşaran deputatlar birbirlərini təbrik edir, əllərini sıxırdılar. Canişin sarayının önündə toplaşan türklər, ermənilər və gürcülər «Yaşasın, müstəqil Azərbaycan!», deyə qışqırır, saraydan çıxan Azərbaycan deputatlarını alqışlayırdılar» (12).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, yəni milli müstəqil demokratik dövlətimizin yaradıcıları onun doğulmasına hədsiz sevinir və fərəhlənirdilər. Belə ki, 1918-ci il mayın 30-da

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığını elan edən İstiqlal Bəyannaməsi (mühacir tarixi ədəbiyyatda onu Əqdnamə, Misaqi milli («Milli and») da adlandırmışlar – İ.Ə.) Azərbaycan Cümhuriyyətinin birinci Nazirlər Şurasının ilk sədri Fətəli xan İsgəndər xan oğlu Xoyskinin imzası ilə dünya ölkələrinin paytaxtlarına (Berlinə, Londona, Vyanaya, Parisə, İstanbula, Romaya, Vaşinqtona, Sofiyaya, Buxarstə, Tehrana, Madridə, Haaqaya, Moskvaya, Stohkolma, Kiyevə Xristianiyaya (Oslo) və Kopenhagenə) və dövlət başçalarına qürur dolu ifadə olunan radioteleqraf göndərildi (13). Qeyd etmək lazımdır ki, bütün türk mənşəli dövlətlər əsasən dini təməl üzərində qurulduğu halda, Azərbaycan Cümhuriyyəti dünyəvi özü üzərində pərvəriş tapan ilk türk dövləti idi.

İstiqlal Bəyannaməsində bildirilirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin icraedici hakimiyyəti Müvəqqəti Hökumətə məxsusdur və o Azərbaycan Milli Şurası qarşısında məsul olub ona hesabat verir. Bəyannamədə həmçinin bildirilirdi ki, ümumi seçki ilə seçilən Aqzərbaycan Milli Şurası tərəfindən Cənubi və Şərqi Zaqafqaziya müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti siyasi idarə quruluşlu parlamente malik bir respublikadır. Radioteleqrafda daha sonra bəyan edilirdi ki, Azərbaycan tamhüquqlü və müstəqil dövlətdir... Ali hakimiyyət Azərbaycan xalqına məxsusdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinin bünövrəsi demokratik prinsiplərə əsaslanır... (15).

...1918-ci il Mayın 28-də axşam Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı mərasimdə bir saatlıq təneffüsdən sonra Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası tərəfindən 2 nömrəli protokol üzrə birinci Müvəqqəti milli hökumət təşkil olundu (14). Hökumətin təşkili Milli Şuranın üzvü və onun İcraiyyə orqanınının (9 nəfərdən ibarət idi – İ. Ə.) sədri, partiya mənsubiyyəti üzrə bitərəf olan, hüquqşünas Fətəli xan Xoyskiyə (1875-1920) həvalə olundu. F. Xoyski 4 partiyayı təmsil edən birinci koalisiyalı hökumət kabinetini 9 nazirlikdən ibarət təşkil etdi. Birinci hökumət 1918-ci il mayın 28-dən iyunun 16-dək Tiflisdə fəaliyyət göstərdi (16).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci hökumət kabinetində nazir vəzifəsi tutanların hamısı Rusiyada və Avropada qabaqcıl universitetlərdə və texniki institutlarda təhsil almış ziyalılar, əsl istiqal mücahidləri idilər. Onlardan biri də birinci Müvəqqəti Hökumətin tərkibində ilk yollar, poçt və teleqraf naziri vəzifəsinə təyin edilmiş (17) görkəmli ictimai-siyasi xadim, partiya mənsubiyyəti üzrə bitərəf olan Xudadat bəy Ağa bəy oğlu Məlik-Aslanov (1879-1935) idi. X. Məlik-Aslanov buna qədər Zaqafqaziya Komissarlığında dəmir yol nəqliyyatı komissarı və Zaqafqaziya Federativ Respublikası hökumətində dəmir yol nəqliyyatı naziri və A. Çxengelinin başçılıq etdiyi Zaqafqaziya hökumətinin tərkibində yollar naziri olmuşdu (18). X. Məlik-Aslanov ixtisasca iqtisadçı, dəmir yol və tərsanə tikintisi üzrə ixtiraçı alim idi... (19).

Azərbaycan hökuməti 1918-ci il iyunun ortalarında hələ Tiflisdə idi. Lakin gürcülərin münasibəti tədricən sərnləşirdi. Tarixi ədəbiyyatda belə bir məlumat öz əksini tapmışdır ki, məhz Gürcüstan Respublikası hökumətinin tələbi ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti və Milli Şura 1918-ci il iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçməli olmuşdu (20).

Gəncədə hökumətin iqamətgahı əvvəlcə Fətəli xan Xoyskinin ata evi seçildi (sonra hökumət Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının indiki binasına köçmüşdü – İ.Ə.). Ertəsi gün, 1918-ci il iyunun 17-də Gəncə qubernatorunun binasında gündüz saat 12-14 arasında keçən iclasda Müvəqqəti Milli Şura buraxıldı və F. Xoyskinin başçılıq etdiyi ikinci hökumət kabineti yaradıldı. Bütün qanunverici hakimiyyət onun əlində cəmləşdi. Yeni hökumət 6 aydan gec olmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinə seçkilər keçirməli və yalnız bundan sonra ali qanunvericilik hakimiyyətini ona təhvil verməli idi.

İkinci hökumət kabinetində 12 nazirlik vardı. Bu kabinetdə yollar, poçt və teleqraf naziri vəzifəsinə yenə Xudadat bəy Məlik-Aslanov (bitərəf) tutdu. Əvvəllər bu sahədə çalışmış, ixtisaslı və təcrübəli bir mütəxəssis kimi o, gənc respublikanın ilk milli müstəqil yollar poçt və teleqraf (o vaxt hələ rabitə istilahi demək

olar işlənmirdi – İ.Ə.) orqanlarının (müəssisələrinin - İ.Ə.) təşəkkülü üçün var qüvvəsini sərf edirdi... Məhz X. Məlik-Aslanovun bilavasitə təşkilatçılığı ilə respublikanın ilkin yol və rabitə müəssisələri formalaşdı. Məsələn, onun təqdimatı ilə Azərbaycan hökuməti 1918-ci il avqustun 26-da mövcud «Poçt qaydaları»na əsasən «Ekstern poçt» Cəmiyyətinin Gəncə Şöbəsinin açılması haqqında 606 nömrəli qərar vermişdi (21). İlk başlangıç əlbəttə, çətin idi... Bu mənada fikrimcə, Xudadat bəyi yollar naziri hesab etmək olar... X. Məlik-Aslanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin poçt və teleqraf naziri vəzifəsində 1918-ci il oktyabrın 6-dək çalışmışdı (22).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Yollar, Poçt və Teleqraf Nazirliyinin yaradılması ilə rabitənin inkişafı çar Rusiyası dövründəkindən fərqli mahiyyətdə və yeni yönəmdə başlansa da, hökumət hələ Tiflisdə olarkən, həmçinin Gəncəyə köçdükdən sonra da bu iş o zamankı bir sıra mövcud obyektiv və subyektiv səbəblər, maneçilik törədən faktorlar ucbatından hələ tam gücülə aparıla bilmirdi. Milli hökumət Gəncəyə köçdükdən sonra o yalnız Gəncə quberniyasına daxil olan, əhalisinin sayı cəmi 1 milyon 64 min nəfər təşkil edən 9 qəzaya (Gəncə, Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir, Qazax, Şuşa, Cavad, Nuxa və Ərəş) nəzarət edirdi.

Azərbaycanın bir hissəsi Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti ilə paralel mövcud olan Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (Bakı XKS) əlində idi. Bakı XKS (tarixdə bu qurumu «Bakı Kommunası» da adlandırırlar – İ.Ə.) cəmi 97 gün, 1918-ci il aprelin 25-dən iyulun 31-dək mövcud olmuşdu. Bakı XKS 9 komissarlıqdan ibarət yaradılmışdı. Bakı XKS təşkil olunanda İ. A. Suxartsev Yollar, Poçt və Teleqraf komissarı təyin edilmişdi. Lakin o, az işləmişdi... Komissarlıq RSFSR-in strukturundakı kimi yaradılaraq, onun təcrübəsindən istifadə etməklə fəaliyyət göstərmiş, ümumi istifadədə olan rabitə və nəqliyyat xidmətlərini həyata keçirmişdi... Bunu o zaman RSFSR-in xalq poçt və teleqraf komissarı olan Vadim Nikolayeviç Podbelskinin Bakı ilə saxladığı müntəzəm rabitə əlaqələri də sübut edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı

XKS-in tərkibində yaradılıb fəaliyyətə başlamış həmin komissarlığın adı bəzi mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda Bakı XKS-in Xalq Su Nəqliyyatı, Yollar, Poçt və Teleqraf Komissarlığı kimi də öz əksini tapmışdır (23).

...Mövcud tarixi mənbələrdə belə faktlar da vardır ki, Bakı XKS dövründə xalq poçt və teleqraf komissarı vəzifəsində S. A. Markaryan da işləmişdir. O, «Metropol» mehmanxanasında (indiki Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi) otururdu (Telefon: 52-06;52-42). S. Markaryan həftənin 1-ci, 3-cü və 5-ci günlərində gündüz saat 11-dən Xalq Komissarlığına müraciətə gələnləri qəbul edirdi. Onun 4 nəfər köməkçisi vardı. Poçt və teleqraf üzrə köməkçisi Baykov Bakı Dəmiryolunun İcraiyyə Komitəsinin binasında (Bakı-1, telefon:22-45), digər köməkçiləri K. Paul (Telefon:32-53) və V. Krısoyev hər gün (bazar günündən başqa) səhər saat 9-dan gündüz 2-dək müraciət edənləri qəbulla məşğul olurdular. Komissar S. Markaryanın poçt və teleqraf üzrə köməkçisi V. Krısoyevin Bakı Poçt Kontorunda 2-ci mərtəbədəki otağına (Telefon:32-53) qəbula gələnlərin sayı daha çox idi (24).

A. Markaryanın digər köməkçisi-Bakı Telefon Şəbəkəsinin xüsusi komissarı Qaben-Korn da (HAŞIYƏ. Anton Qaben-Korn. Sonralar Azərbaycan SSR-in Fövqəladə Komissiyası (FK) sədrinin müavini və digər məsul vəzifələrdə işləmişdi - İ.Ə.) hər gün səhər saat 10-dan gündüz saat 1-dək danimarkalı sahibkar E. F. Bierinqin Birja küçəsindəki 32 nömrəli evində (Telefon: 50-64;2-64) telefon məsələləri ilə əlaqədar müraciəti olanları qəbul edirdi. (25).

† Qeyd etmək lazımdır ki, 1918-ci ildə Bakıda bütün telefon şəbəkəsi və qovşaqları kontrakt üzrə danimarkalı iş adamı E.F. Bierinq və K-0 Telefon Kontoruna məxsus idi. Lakin şəhərdə telefon xidmətlərində müəyyən çatışmazlıqlar da mövcud idi. Bu isə narazılıqlara səbəb olurdu. Məsələn, Bakı Əmanət Kassasının direktoru Bakı XKS rəhbərliyinə (A. Caparidzeyə) yazdığı ərizəsində şikayətlənirdi ki, hələ 7 mart 1918-ci il tarixli 637 qeydiyyatlı ərizə ilə E. F. Bierinq və K-0 Telefon Kontoruna müraciət etməsinə baxmayaraq, hələ də kassaya telefon çəkilməmişdir ki, bu da işdəki əməliyyat fəaliyyətinə mənfi təsir

göstərir. Bakı Əmanət Kassasının müdiri Bakı Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərliyindən kassanın yeni istifadəyə verilmiş binasına təcili telefon çəkilməsinə köməklik göstərilməsini xahiş etmişdi (26).

...Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk yollar, poçt və teleqraf naziri X. Məlik-Aslanovun müvafiq əmri və təşkilatçılığı ilə 1918-ci ilin avqustunda Gəncədə radiostansiya yaranmışdı... Yəni onun rəhbərliyi ilə yaradılmış Poçt-Teleqraf Məktəbinin 1918-ci il sentyabrın 1-də buraxılışı olmuş və 24 nəfər məzun təyinatla rəhbər müəssisələrinə daimi işləməyə göndərilmişdi (27).

Tarixi faktlar sübut edir ki, rəhbərliyin inkişafı, möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi işi Bakının bolşeviklərdən, tərkibi esər, menşevik və daşnak təmsilçilərindən ibarət təşkil olunmuş «Sentro Kaspi» Diktaturasının («Mərkəzi Xəzər» Hakimiyyəti), həmçinin ingilislərin qüvvələrindən azad edilməsindən (15 sentyabr 1918-ci il) və Azərbaycan hökumətinin Gəncədən Bakıya köçməsinə (15-17 sentyabr 1918-ci il) daha intensiv və məqsəduyğun aparılmışdır. Yeri gəlmişkən, Bakı 1918-ci il sentyabrın 15-i gündüz saat 15-dək Nuru Paşa başda olmaqla Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan Cümhuriyyətinin Silahlı Qüvvələri tərəfindən əsasən, axşam saat 9-a işləmiş işə tam azad olunmuşdu. Bu, Gəncədə sabiq Yelizavetpol qubernatorunun mətbəəsində ilk nömrəsi çap olunmuş «Azərbaycan» qəzetinə Nuru Paşanın göndərdiyi məlumatdan DA bəlli olurdu (28).

Bakı türk ordusu və Azərbaycan milli qüvvələri tərəfindən azad olunduqdan sonra Cümhuriyyət hökuməti paytaxtımıza köçüb əvvəlcə milyonçu Hacı Ağaya məxsus «Metropol» mehmanxanasında yerləşdi. Hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyski 31 nömrəli otaqda hər gün saat 12-dən 14-dək vətəndaşları qəbul edirdi. Yollar, poçt və teleqraf naziri Xudadat bəy Məlikaslanov isə 38-ci otaqda oturur və o da vətəndaşların müraciətlərinə baxırdı (29). Sonra hökumət milyonçu Seyid Mirbabayevə (həm də məşhur xanəndə olmuşdur - İ.Ə.) məxsus binaya (Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin indiki binası) köçmüşdü (30). Nazir X. Mə-

lik-Aslanov ailəsilə Erivan küçəsində Lalayevin evində (Telefon: 2-31) yaşayırdı... (31).

1918-ci il oktyabrın 6-da Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumətdə zəruri kabinetaxili dəyişikliklər edildi. Bu dəyişikliklər zamanı Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqil Yollar Nazirliyi və müstəqil Poçt və Teleqraf Nazirliyi yarandı. Dəyişikliklərdən sonra Nazirlər Şurası (sədri bitərəf F. Xoyski idi) 9 müstəqil nazirlikdən və nazirlik hüququnda olan 2 hökumət srutrukundan - Hərbi işlər üzrə müvəkkillikdən (hərbi müvəkkil bitərəf İsmayıl xan Ziyadxanov (Ziyadxanlı) (1867-1920) (İ. Ə.) və Dövlət Müfəttişliyindən (dövlət müfəttişi Əbdüləli bəy Əmircanov (1870-1948) təsdiq olunmuşdu. Bu dəyişikliklər zamanı yollar naziri yenə X. Məlik-Aslanov, bitərəf Ağa Hacı Aşurov (1880-1936) Azərbaycan Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyinin rəhbəri təyin olundu. Yenicə təsis olunmuş Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqil, ilk poçt və teleqraf naziri olan A. Aşurov bu vəzifədə 1918-ci il dekabrın 26-dək işlədi...

1918-ci il oktyabrın 6-da müstəqil dövlət strukturu kimi təsis olunan Poçt və Teleqraf Nazirliyi ölkənin rabitə müəssisələrinin yaradılmasına və inkişafına rəhbərlik edən mərkəzi ali icra hakimiyyəti orqanı idi. Həmin dövrdə Azərbaycanda 59 poçt və teleqraf müəssisəsi, Bakı və onun ətrafında iri yaşayış məntəqələrini əhatə edən Bakı Teleqraf Şəbəkəsi mövcud idi (32).

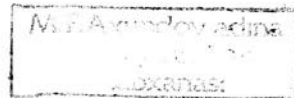
Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunarkən ölkədə yaranmış xaos və anarxiya dövründə ən çox zərər çəkmiş sahələrdən biri də poçt və teleqraf xidməti idi. Bir tərəfdən ölkə daxilində ayrı-ayrı bölgələr arasında poçt-teleqraf əlaqələri pozulmuşdu, bir çox yerlərdə demək olar yox dərəcəsində idi. Digər tərəfdən isə, Tiflisdə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Gəncəyə köçdükdən sonra da onun başqa dövlətlərlə poçt və teleqraf ünsiyyəti saxlamasında böyük çətinliklər meydana çıxırdı. Odur ki, milli hökumət hələ Gəncədə ikən, ilk növbədə Tiflislə rabitə yaratmaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başlamışdı.

1918-ci il sentyabrın ortalarında Bakıya köçdükdən sonra poçt və teleqrafın inkişaf miqyası daha da gücləndi, ilk növbədə ştatlar artırıldı, dəftərxana formalaşdırıldı, yerlərdə poç-teleqraf dairələri yaradıldı. Eyni zamanda keçmişdə fəaliyyət göstərmiş poçt-teleqraf müəssisələrinin bərpa edilməsinə, poçt və teleqraf əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə başlandı. Bu iş təcridlə yaxşılaşdı. Respublikanın ərazisində poçtların, məktublarnın, dövrü mətbuatın, korrespondesiyaların, bağlamaların, pul baratlarının daşınması işləri sahmana salındı, dağıdılmış teleqraf xətlərinin bərpası işləri həyata keçirildi (33).

1918-ci ilin sentyabrında Azərbaycan hökuməti Bakıya köçdükdən sonra yollar, poçt və teleqraf naziri X. Məlik-Aslanovun əmrləri ilə Nazirliyin strukturunda yeni vəzifələr-xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur, dəftərxana köməkçisi, qeydiyyatçı, kargüzar, poçt-teleqraf işinin təşkili üzrə xüsusi tapşırıqlar mühəndisi və elektrik texnik ştatları təsis edildi. 1918-ci il noyabrın 24 və 29-da hökumət tərəfindən Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyinin qulluqçularının tərkibində dəftərxana və yerli poçt-teleqraf dairəsinin təşkili şöbələri kimi ştatlar da təsdiq olundu. Nazirliyin Poçt-Teleqraf Dairəsi keçmiş poçt və teleqraf müəssisələrinin işinin, əməliyyatlarının və poçt traktları üzrə yeni yöndə təşkilini, eyni zamanda dağılmış teleqraf xətlərinin bərpasını həyata keçirirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin mərkəzi və yerli rabitə orqanları təcridcən milli yönümdə təşəkkül tapırdı (34).

Bakı Poçt-Teleqraf Dairəsinin müdiri Mixail Sirotkinin 1918-ci il 7 və 13 oktyabr tarixli əmrləri o zaman əsas rəsmi dövlət orqanı olan «Azərbaycan» qəzetinin (rusca) səhifələrində dərc olunmuşdu. Əmrlərdə poçt-teleqraf müəssisələrinin qarşısında duran yeni vəzifələrindən bəhs edilir və gənc Azərbaycan hökumətinin, Poçt və Teleqraf Nazirliyinin paytaxtda və qəzalarda rabitənin inkişafı üçün daha artıq çalışmağa səy göstərdiyi bildirilirdi (35).

1918-ci il dekabrın 7-də, bazar günü, gündüz saat 2-nin yarısında Hikolayevski (1918-ci ilin dekabrından Parlaman - İ.Ə.) küçəsində yerləşən sabiq Aleksandrovski adına müsəlman qız



seminariyasının binasında (HAŞIYƏ. AMEA-nın indiki Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun binası. Binanı o dövrün pulu ilə 184 min manata milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1900-cü ildə tikdirmişdi. Məktəbə çar əlahəzrət II Nikolaya böyük ehtiram əlaməti olaraq onun sevimli arvadı Aleksandra Fyodrovnanın adı verilmişdi) (36) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin (Məclisi Məbusanın) açılışı oldu. Saat 5-ə qədər davam edən iclasda çox mürəkkəb şəraitdə («Hümmət» partiyasının və Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuş, Milli Şuranın «Azərbaycan Məclisi Məbusanını təsis haqqında» 1918-ci il 19 noyabr tarixli qanununa əsasən Parlamentə millət vəkili seçilmiş Qasım bəy Abbasqulu oğlu Camalbəyov (Sosialist fraksiyası) (HAŞIYƏ. 1938-ci il yanvarın 8-dən 9-na keçən gecə repressiyanın qurbanlarından biri kimi güllələnmişdir - İ.Ə.) sonralar yazırdı ki, Parlamentin iclasının davam etdiyi müddətdə binanın qarşısında zirehli maşınla ingilis əsgərləri «dururdular» (37).

Azərbaycan Parlamentini yalnız 1919-cu ilin fevralından milli silahlı qüvvələrimiz qorumağa başlamışdı. Belə ki, ali qanunverici hakimiyyətin 18 fevral 1919-cu il tarixli qərarı ilə 200 nəfərlik Parlamenti mühafizə polisi yaradılmışdı. Onun rəisi Nağı bəy Əliyev, köməkçisi isə bunadək Azərbaycan Cümhuriyyəti daxili işlər nazirinin müavini vəzifəsində işləmiş Əlyar bəy Mehdi bəy oğlu Haşımbəyov təsdiq olunmuşdu. (HAŞIYƏ. Əlyar bəy Haşımbəyov (1856-1920) 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi İntendant İdarəsinin rəisi vəzifəsində xidmət göstərmiş, general-mayor hərbi rütbəsi almışdı. Azərbaycanda 1920-ci il 27-28 aprel işğalından sonra təqib olunub cəzə hakimiyyətinin əsas cəza orqanlarından biri-XI ordunun Xüsusi Şöbəsinin rəisi, cəllad Semyon Andreyeviç Pankratovun rəhbərlik etdiyi Fövqəladə Komissiya (FK - ÇK) tərəfindən həbs olunmuş, istintaq işgəncələrinə məruz qalaraq sabiq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir qrup xadimi sırasında respublika Ali İncilabi Tribunalının (sədri Teymur Əliyev idi - İ.Ə.) hökmü ilə 1929-cu il mayın 29-da gecə saat 2-də güllələnmişdi) (38).

Qeyd etmək lazımdır ki, təkpalatalı Azərbaycan Parlamentinin açılışı 1918-ci il dekabrın 3-də olmalı idi. Lakin bu işi ingilislər gecikdirmişdilər (39). Parlamentin açılışı və təsis olunması Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında çox mühüm, əlamətdar hadisə olub onun tarixində yeni mərhələ idi. Parlamentin açılış iclasında rəsmən seçilmiş 120 nümayəndədən 96 nəfəri iştirak edirdi. İclasda buna qədər Azərbaycan Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasına iki dəfə sədrlik etmiş Fətəli xan Xoyski hökumətin 1918-ci ilin birinci yarısındakı fəaliyyəti barədə hesabat məruzəsi ilə çıxış etmişdi.

F. Xoyski hesabat məruzəsində ölkədə rəhbərlik vəziyyəti və inkişaf perspektivləri barədə də bəhs edərək söyləmişdi: «... Bu 6 ay ərzində ki, hökumət idarə etmişdir, siz görürsünüz ki, çox şeylər təzə təşkil olunubdur... Daxildə hərc-mərclikdən başqa heç bir şey yox idi. Hətta polis də yox idi. Ona görə hamıdan artıq polis işinə diqqət etdik. İndi Allaha şükür olsun ki, Azərbaycanın hər yerində lazımı qədər olmasa da, xalqın malını, canını müdafiə edəcək polis təşkilatımız var. Bu xüsusda çox sözlər ola bilər. Fəqət, vaxt baxıb tərəziyə qoyulmalıdır ki, bu işləri hansı hökumət və nə vaxt etmişdir? Tarixi, sabiqəsi, əsgər və xəzinəsi olan hökumətim? Yoxsa ki, iki gündə təşkil olunmuş pulsuz və əsgərsiz hökumətim? Əgər burasını nəzərə alsanız, görürsünüz ki, nə qədər zəhmət lazımdır. Dəmir yolları işləmədi, dağılmışdı, vaqon-filan yox idi. Məmləkətin dolanacağı bina bağlı idi. Ona binaən hökumət buna vaxt verdi... Teleqraf yox idi, bir kağız göndərmək mümkün deyildi. İndi qüvvəmiz çatana qədər işləyib tamamilə olmasada, çox yerdə poçt-teleqraf açılmışdır. İstənilən yerə teleqram, məktub göndərmək olar... (40).

Azərbaycan Parlamenti hakimi mütləq idi. Belə ki, orada Avropada tətbiq edilməyən həqiqi bir xalq cümhuriyyəti qurulmuşdu. Azərbaycan Parlamentinin deputatları arasında sosial mənşəə etibarını ilə 43 nəfər mülkədar, 15 nəfər neft sənayeçisi, 12 nəfər iri tacir və 8 nəfər din xadimi və s. vardı. Parlamentdə 11 müxtəlif komissiya fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Parlamentinin 506 gün (17 ay) fəaliyyəti ərzində 145 iclası keçirilmiş, 270 məsələ

müzakirə olunmuş, 230 qanun qəbul edilmişdi (41). O cümlədən 1918-ci il dekabrın 7-dən 1919-cu il dekabrın 25-dək Azərbaycan Parlamentində 215 qanunvericilik layihəsinə baxılmış və müvafiq qərarlar qəbul olunmuşdu ki, bunun da 6-sı poçt və teleqrafə aid idi (42).

...1918-ci il dekabrın 26-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 5-ci iclası keçirildi. İclasda Xətəli xan Xoyski yeni təşkil etdiyi üçüncü hökumətin tərkibi və fəaliyyət proqramı barədə məruzə etdi. Məruzədə poçt və teleqraf, onunla bağlı problemlər və onu inkişaf etdirmək yolları haqqında da bəhs olunmuşdu. Məsələ ətrafında o zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yenidən poçt və teleqraf naziri təsdiq edilmiş Aslan bəy Səfikürdski də çıxış etmiş və perspektiv inkişaf mülahizələrini bildirmişdi (43).

Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin qanunvericilik aktları və Azərbaycan hökumətinin müvafiq qərarları ilə zaman-zaman respublikanın rabitə sisteminin yeni strukturları və təsisatları formalaşır, təşəkkül tapırdı. Eyni zamanda Poçt və Teleqraf Nazirliyi, onun strukturları yeni rəhbər kadrlarla və mütəxəssislərlə gücləndirilirdi. Məsələn, Azərbaycan Parlamentinin tapşırığı və təsdiqi ilə 1918-ci il dekabrın 26-da F. Xoyskinin təşkil etdiyi 3-cü hökumət kabinetində (14 nazirlikdən ibarət idi) poçt və teleqraf, əmək naziri vəzifəsinə görkəmli ictimai-siyasi xadim, Parlamentdə «Müsəlman sosialistlər bloku»nın liderlərindən biri Aslan bəy Ağalar bəy oğlu Səfikürdski (Səfikürdlü) (1880-1937) təyin edilmiş və bu vəzifədə 1919-cu il martın 14-dək səmərəli fəaliyyət göstərmişdi (44).

A. Səfikürdski görkəmli ziyalı və ixtisasca hüquqşünas idi. O, əvvəllər Trans Qafqaz Seymində «Müsəlman sosialistlər bloku»ndan Azərbaycan fraksiyasında təmsil olunmuşdu. Qazax qəzasından Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Parlamentinə millət vəkili seçilmişdi. A. Səfikürdskinin təşkilatçılığı ilə 1919-cu il yanvarın 10-da Bakı-Gəncə -Tiflis beynəlxalq telefon xətti açılmışdı (45). Nazir seçildikdən sonra onun təqdimatı ilə Azərbaycan hökuməti 1919-cu ilin dövlət büdcəsini təsdiq edərkən

respublikada poçt və teleqrafın, rabitənin digər növlərinin inkişafı üçün 15 milyon manat pul ayırmışdı (46).

1918-ci ilin sonu-1919-cu ilin əvvəlində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rabitə sisteminin artıq qəti formalaşdığını söyləmək olardı. Belə ki, hətta Azərbaycan Ordusunun Qərargahında (rəisi general-mayor Həbib bəy Səlimov idi - İ.Ə.) General-Kvartimeyster İdarəsi də yaradılmışdı. Əsası 1918-ci il noyabrın 15-də qoyulmuş həmin İdarənin tərkibində Rabitə komandası təşkil olunmuşdu. General-Kvartimeyster İdarəsi qoşun hissələrində əməliyyat və səfərbərlik, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat, həmçinin rabitə xidmətinin təşkili işlərini həyata keçirirdi. İdarənin rəisi polkovnik V. Karqaletli sonralar general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdü (47).

Cümhuriyyətin poçt və teleqraf naziri A. Səfikürdskinin təqdim etdiyi layihə üzrə Azərbaycan Parlamentinin Qanunvericilik Komissiyası geniş müzakirədən sonra poçtxanalara teleqrafların milli (türk) (yəni Azərbaycan-İ.Ə.) dilində yazılıb verilməsi və rus hərfləri ilə də yazışmaları məmurların qəbul etməsi barədə nazirin əmri haqqında məsələni səs çoxluğu ilə təsdiqləmişdi. Nazir A. Səfikürdski Parlamentdəki bu xüsusda çıxışında demişdi: «Məmləkətimizin əksər camaatı fəhlə və zəhmətsevərlər olduğuna görə bunların lisanları (dilləri - İ.Ə.) da türkcədir. Camaatın əksəri rusca bilmir. Bunun üçün əmr elədim, türkcə teleqraflar qəbul olunsun... Əmin əfəndi (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə nəzərdə tutulur - İ.Ə.) buyurdular ki, türkcə teleqraflar qəbul edilsin. Teleqrafistlər türkcə bilsinlər və məmur da, qulluqçu da türkcə oxuyan olsun. Mən yenə deyirəm, teleqraf türk dilində yazılacaq və teleqraf ilə verildə türkcə oxunacaq, böylə olanda məsələ aydın olur» (48). Qanun layihəsində poçt-teleqraf işlərinə kənar təşkilatların (Daxili İşlər Nazirliyinin, qubernatorların, hərbi orqanların və s.) müdaxilə etməməsi barədə maddə də təsdiq olunmuşdu.

A. Səfikürdskinin nazirliyi dövründə onun təşəbbüsü ilə respublikanın ayrı-ayrı bölgələrindəki poçt-teleqraf müəssisələrinə də əməliyyat və poçt daşımaları bərpa edilmiş, yeni telefon danışıq

məntəqələri istismara verilmişdi. A. Səfikürdski poçt və teleqraf naziri kimi həmin sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanmasına da xüsusi diqqət yetirirdi. Məhz onun səyi nəticəsində 1919-cu ilin fevralında Bakıda xüsusi poçt-teleqraf məktəbi açılmışdı. Məktəb Bakı Baş Poçtamptında yerləşirdi (49).

A. Səfikürdskinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan hökuməti 1919-cu ilin fevral ayının əvvəllərində Gürcüstan və Ermənistandakı kimi Teleqraf Agentliyi açmağa hazırlaşdı (50). Doğrudan da Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 3 mart tarixli 408 nömrəli qərarı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xüsusi informasiya orqanı- Teleqraf Agentliyi yaradılmış və əvvəlçə Xalq Maarif Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərmişdi. Lakin çox keçmədən Poçt və Teleqraf Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdi... (51).

A. Səfikürdskinin nazirliyi vaxtında Poçt və Teleqraf Nazirliyində xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur vəzifəsi də təsis olunmuşdu (52).

A. Səfikürdski poçt və teleqrafa dair qanunvericilik aktlarının daha mükəmməl və həyati olmasına, onların dəqiq yerinə yetirilməsinə çalışırdı. Onun təşəbbüsü və təqdimatı, həm də təkidli ilə Azərbaycan Parlamenti 1919-cu il martın 17-də Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçən 24-cü iclasında «Poçt-Teleqraf Nizamnaməsi»nin bəzi maddələrinin dəyişdirilməsi haqqında» 28 nömrəli qərar qəbul etmişdi. İclada qanun layihəsinin bir sıra maddələrinə dəyişikliklər edilməsi ilə bağlı geniş diskussiyalar aparılmışdı. Parlamentin deputatı, «Sosialist fraksiyası»dan Qasım bəy Camalbəyovun əsaslı və tutarlı çıxışı xüsusən diqqət mərkəzində olmuşdu. Q. Camalbəyovla Parlamentdə «Daşnaksütyun fraksiyası»nın lideri Arşak Malxazyanın qızğın mükaliməsi olmuşdu. Erməni deputat Q. Camalbəyovun hazırkı dövrdə poçt-teleqraf işinin inkişafına maneçilik törədən 131, 134, 137, 138, 153 və 155-ci maddələrin ləğv edilməsinə qarşı çıxmışdı. Lakin iclas səs çoxluğu ilə göstərilən maddələrin ləğv edilməsinin zəruri olduğuna dair qərar qəbul etmişdi (53).

1919-cu il martın 14-də Azərbaycan Parlamenti yeni 4-cü hökumət kabinetinin tərkibini təsdiq etdi. Bu dəfəki kabinetdə poçt

və teleqraf naziri görkəmli ictimai-siyasi xadim, 1918-ci ilin fevralından Zaqafqaziya Seyminin və 1918-ci il dekabrın 7-dən Azərbaycan Parlamentinin üzvü, F. Xoyskinin başçılıq etdiyi 1-ci hökumət kabinetində dövlət müfəttişi vəzifəsini tutmuş, partiya mənsubiyyəti üzrə sosialist Camo bəy Süleyman oğlu Hacınski (1888-1942) təyin olundu. O, bu kabinetdə 1919-cu il dekabrın 22-dək çalışdı.

...Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il iyunun 5-də gündüz keçən 45-ci iclasında gündəlikdə müzakirə olunan 6 məsələdən üçüncüsü «Poçt və teleqraf məmurlarına məxsus ambulatoriya təsisi haqqında» qanun layihəsi idi. Qanun layihəsi barədə məruzəçi Azərbaycan hökumətinin ictimai təminat və səhiyyə naziri Musa bəy Rəfibəyov (Rəfiyev, Rəfizadə - İ.Ə.) (1888-1938) (müsavətçi) idi. Poçt-teleqraf məmurları üçün ambulatoriya-xəstəxana açmaq və təbabət köməyi göstərilməsi barədə layihəni Parlamentə Cümhuriyyətin poçt və teleraf naziri Camo bəy Hacınski təqdim etmişdi. O, layihədəki təklifini belə əsaslandırmışdı ki, Bakıda xəstəxana azdır və lazımı qədər əhaliyə, o cümlədən poçt-teleqraf məmurlarına kifayət etmir. Həm də Poçt və Teleqraf İdarəsi (Nazirliyi - İ.Ə.) Bakıda bir mərkəzdə deyil, şəhərin bir neçə yerindədir. Görəkdir ki, şəhərin mərkəzində 5 yerlik azarxana (ambulatoriya - İ.Ə.) açılın və ona zəruri qədər pul və ləvazimat verilsin. Bunun üçün 15 min rubl pul lazımdır (54).

Lakin M. Rəfiyev bildirmişdi: «... Parlamentin maliyyə-büdcə komissiyasının apardığı araşdırmalar göstərir ki, indi hər bir poçtxananın yanında müalicəxana var... Məlum olmuşdur ki, üstəlik Poçt və Teleqraf Təşkilatında (Nazirlik nəzərdə tutulur - İ. Ə.) artıq məmurlar və qulluqçular da var. Maliyyə-büdcə komissiyası bir şeyi nəzərə alır ki, məxaricimiz mədaxildən çoxdur. Odur ki, Poçt və Teleqraf Nəzarəti (Nazirliyi - İ.Ə.) artıq qulluqçuları Poçta-Teleqraf İdarəsindən kənar etsin ki, məxaricimiz az olsun». İclasda Parlamentdəki «İttihad» fraksiyasının lideri Qara bəy Qarabəyov (Qarabəyli - İ.Ə.) (1873-1953) də poçt-teleqraf layihəsi barədə müzakirələrdə poçt məmurları və qulluqçuları üçün xəstəxana açılmasının əleyhinə səs vermiş və bunu maliyyə

çatışmazlığı ilə əsaslandırılmışdı. Səsvərmə zamanı deputatların səs çoxluğu ilə nazir Camo bəy Hacınskinin təqdim etdiyi poçt-teleqraf layihəsi haqqında qanun layihəsi qəbul olunmamışdı (55).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyi mərkəzdə və yerlərdə rabitə müəssisələrinin təşkilini və təkmilləşməsinə get-gədə daha intensiv şəkildə həyata keçirirdi. Bunu faktlar da sübut edir. Məsələn, Nazirliyin 1919-cu ilin sentyabrında Lənkərana ezam etdiyi xüsusi tapşırıqlar üzrə poçt-teleqraf məmuru həmin il Xalq Cümhuriyyətinə qarşı çıxmış, lakin Milli Ordumuz tərəfindən darmadağın edilmiş sovet Muğan-Talış Respublikasının siqutundan sonra (25 iyul 1919-cu il – İ.Ə.) onun tabeliyində olmuş bütün poçt-teleqraf kontorlarının Azərbaycan Respublikasının tabeliyinə qəbulu və yenidən təşkili işini aparmışdı. O, Poçt və Teleqraf Nazirliyinə göndərdiyi raportunda məlumat verirdi ki, bolşeviklərdən böyük miqdarda ehtiyat rabitə vasitələri, o cümlədən teleqraf naqilləri qalmışdır (56).

Azərbaycan hökuməti və Poçt və Teleqraf Nazirliyi rabitəçi kadrların hazırlanmasını daim diqqət mərkəzində saxlayır, bunun həyata keçirilməsi üçün tədbirlər görürdü. Bu işdə qonşu Gürcüstanla qarşılıqlı razılıq və sazişin maddələrindən də istifadə olunurdu. Məsələn, 1919-cu il oktyabrın 21-22-də Gürcüstan Respublikasının Radio-Teleqraf Məktəbində təhsil alan azərbaycanlı əsgər və zabitlərin buraxılış imtahanları olmuşdu. İmtahanlara radio-teleqraf üzrə inspektor-elektrik mühəndisi Andronikov sədrlik edirdi. İmtahan komissiyasında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı hərbi atəşesi, polkovnik M. Əliyev iştirak edirdi (**HƏŞİYƏ**. Məmməd bəy Hüseyn bəy oğlu Əliyev (1882-1938) Gəncə şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdu. Peterburq Ali Hərbi Topoqrafiya Məktəbini bitirmişdi. O, vaxtilə Tiflisdə Qafqaz Hərbi Topoqrafiya Şöbəsində, sonra Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandıqda ilk dəyərli milli hərbi kadrlarımızdan biri kimi Azərbaycan Ordusunun Hərbi Nazirliyinin Hərbi Topoqrafiya Şöbəsinin rəisi vəzifəsində işləmişdi. Polkovnik rütbəsinə yiyələnmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyinin 1919-cu il 26 mart tarixli 147 nömrəli əmrilə Azərbaycan

Respublikasının Gürüstan Respublikası hökuməti yanında diplomatik missiyasına hərbi atəşe vəzifəsinə təyin edilmişdi. O, ümumi əsaslar üzrə Milli Ordumuzun Baş Qərargah rəisinə (general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç) tabe idi. Məmməd bəy Azərbaycanın ilk hərbi atəşesidir. O, Azərbaycan Ordusu üçün gənc kadrların hazırlığında müstəsna xidmət göstərmişdir. Azərbaycan SSR yarandıqdan sonra geodeziya üzrə professor kimi ali məktəblərdə mühazirələr oxumuşdu. Lakin otuzuncu illərin repressiyası ondan da yan keçməmişdi. M. Əliyev 1937-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Sənaye İnstitutunda (indiki Azərbaycan Neft Akademiyasında – İ.Ə.) mühazirə zamanı auditoriyada həbs edilmişdi. M. Əliyev 1938-ci ilin martında güllələnmişdir (56-A). Azərbaycanlı əsgər və zabitlərin hamısı (10 nəfər) imtahanları əla qiymətlərlə verib I-ci dərəcəli radio-teleqrafçı rütbəsi almışdılar. Bunlar praporşiklər Şahzadə Qacar, Hacınski və Həsənov, əsgərlər Bilal Pirverdiyev, Mir Ələkbər, Riza-Zadə, Qulam Babayev, Seyid Həsən Mirsəmədov, İsrail Qasimov, Murad Əliyev və Veysulla Hacıyev idilər (57-A).

Azərbaycan ərazisində rabitə müəssisələrinin şəbəkələri zaman-zaman genişləndirdi. Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinin Texniki Şöbəsinin 1919-cu il 24 oktyabr tarixli məlumatında bildirilirdi ki, Nuxa-Vartaşen (indiki Oğuz – İ.Ə.) teleqraf xəttinin bərpası başa çatdırılmış, teleqraf əməliyyatlarının aparılmasına başlanmışdır (58-A).

Nazirliyin təşkilatçılığı ilə Bakıda yaranan poçt-teleqraf məktəbi 1919-cu il oktyabrın 9-da ilk məşğələlərə başlamışdı. Məktəbə 32 nəfər qəbul olunmuşdu (57). 1919-cu ildə Bakıda Nazirliyin Poçt-Teleqraf Dairəsinə tabe olan Beynəlxalq Mərkəzi Telefon Stansiyası yaradılmışdı. Abonentlər, habelə Tiflis və Gəncə ilə danışmaq istəyən özəl şəxslər 39-29 nömrəli mərkəzləşdirilmiş telefona ərizə ilə müraciət etməklə danışıq bilirdilər (58).

1919-cu ilin payızında Azərbaycan Parlamentində başqa cari aktual məsələlərlə yanaşı poçt və teleqrafa dair də bir neçə qanun layihəsinin müzakirəsi olmuşdu. Həmin il oktyabrın 13-də

Parlamentin 83-cü iclasında 22 qanun layihəsinə baxılmışdı ki, 19-cu məsələ də poçt və teleqrafa aid idi. Həmin məsələ «Azərbaycan Dəmiryolunun Xudat və Yalama poçt-teleqraf şöbələrinin məmurlar siyahısı haqqında» idi. 20-ci məsələ isə «Poçt və Teleqraf Nəzarəti İdarəsi (Nazirliyi – İ.Ə.) məmurlarının ixtisarı haqqında» adlanırdı. Hər iki məsələ haqqında məruzəçi Parlamentdə «Müsavat» fraksiyasından təmsilçi Rza bəy Ağabəyov idi (59).

Parlamentin 1919-cu il oktyabrın 16 və 18-də davam etmiş 84-86-cı iclaslarında həmin məsələlərin müzakirəsi yenidən davam etdirilmişdi. Bu dəfə məruzəçi «Müsavat» fraksiyasından Parlamentin üzvü, Azərbaycan Cümhuriyyətinin daxili işlər nazirinin müavini vəzifəsində işləmiş, Parlament Rəyasət Heyətinin katibi Mehdi bəy Hacinski (1879-1941) idi. Lakin məruzə ciddi diskussiyalar doğurduğundan qanun layihəsinin təsdiqi yenə də növbəti iclaslar üçün təxirə salınmışdı. Həmin il oktyabrın 27-də keçirilən 89-cu iclasda və noyabrın 6-da keçən digər iclasda hər iki məsələ barədə qanun layihəsi ciddi müzakirə olunmuşdu. Nəhayət, qanun layihəsinin qəbul olunduğu iclasda məruzəçi Rza bəy Ağabəyov oxuyur: «Poçta-Teleqraf Nəzarəti tərəfindən lazım gəlir ki, Xudat və Yalama stansiyalarında bir idarə açmaq. Onun ştatı da böyledir (Ştatı oxuyur). Poçt-Teleqraf Nəzarəti (Nazirliyi – İ.Ə.) tərəfindən təqdim edilən bu layihə büdcə komissiyasında qəbul edilib və rica edirəm ki, Parlament dəxi qəbul etsin». Sonra iclasın sədri Həsən bəy Ağayev qanun layihələrini səsə qoymuş, deputatlar onun lehinə səs vermiş, beləliklə, Xaçmaz stansiyasında poçt-teleqraf müəssisəsinə yeni ştatlarla qulluqçular və məmurlar qəbul olunmuşdu (60).

...1919-cu il noyabrın 14-də Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinin rəisi Bəhlul bəy Vəzirovun təşəbbüsü ilə xüsusi komissiya təşkil olunmuşdu. Komissiyaya həmin İdarənin baş mexaniki mühəndis Makuşanski, Bakı Mərkəzi Teleqraf Kontorunun rəisi Aslan bəy Mirzəyev və həmin Kontorun mexaniki Matveyev daxil idilər. Komissiya telefon və teleqraf əməliyyatlarının düzgün aparılmasını araşdırmalı idi. Komissiya

ardınca nəzarətçi mütəxəssis Qolubintevin başçılığı altında fəhlələrdən ibarət təmirçi dəstəsi də işə başlamışdı. Komissiyaın işinə Gürcüstanın mütəxəssislərdən ibarət qrupu da qoşulmuşdu (61).

1919-cu il dekabrın 24-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 5-ci hökumət kabineti təşkil olundu. Camo bəy Hacinski Parlament tərəfindən yenidən poçt və teleqraf naziri vəzifəsinə təsdiq edildi. O, bu vəzifədə 1920-ci il aprelin 9-dək qızgın və səmərəli fəaliyyət göstərdi (62). Camo bəy Hacinskinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə rəhbərlik etdiyi müəssisələrin inkişafında səmərəli fəaliyyət barədə görkəmli iqtisadçı Məhəmməd Həsən Baharlı (1896 - 1943) ayrıca və geniş məqalə yazmışdı... (63).

...Azərbaycan Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə respublikada rabitə müəssisələrinin şəbəkəsi zaman-zaman artaraq əhaliyə xidmət tələbatını daha həcmli ödəyirdi. Məsələn, 1919-cu ilin sonu və 1920-ci ilin əvvəllərində ölkədə artıq 54 poçt və teleqraf müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, bunlarda da 856 nəfər məmur və qulluqçu çalışırdı. O cümlədən bir Beynəlxalq Teleqraf Stansiyası vardı ki, burada da ştat üzrə 8 nəfər xidmət edirdi. Bir Radiostansiya da isə 33 nəfər işləyirdi. Bunlarla yanaşı, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları ilə poçt və teleqraf sahəsində əməkdaşlığa dair sazişlər imzalanmış, habelə Batumdakı ingilis komandanlığının vasitçiliyi ilə Avropa ölkələriylə məktublaşmalar və digər poçt-teleqraf əlaqələri bərpa olunmuşdu (64).

...Zaman ötdükcə dövrün zəruri tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyində yeni strukturlar formalaşdı ki, bunu da təbii proses saymaq olardı. Məsələn, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası 1919-cu il 2 və 14 fevral tarixli iclaslarında respublikanın poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacinskinin təqdimatı ilə Nazirliyin tərkibində Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin təşkil olunması haqqında təklifini bəyənmişdi. Belə ki, əvvəlcə Xalq Maarif Nazirliyinin yanında müvəqqəti fəaliyyət göstərən Teleqraf Agentliyi 1919-cu ilin avqustundan Azərbaycan Cümhuriyyəti Poçt

və Teleqraf Nazirliyinin tabeliyinə verilsə də, onun fəaliyyəti tələblərə cavab vermir. Odur ki, hökumətin qəbul etdiyi yeni qərara görə Agentliyin Əsasnaməsi və ştatları Azərbaycan Parlamenti tərəfindən təsdiq edilənə qədər Poçt və Teleqraf Nazirliyi onun xərclərini radio verilişlərindən əldə olunan gəlirlər hesabına ödəməliydi (65).

1920-ci il fevralın 14-də Azərbaycan hökumətinin iclasında Teleqraf Agentliyinə ayrılan ştatların sayı və pul vəsaiti müəyyən-ləşdirilmişdi. Belə ki, Agentliyin Baş Direktorunun aylıq məvacibi 6 min rubl, onun köməkçisinin maaşı isə 4500 rubl təyin edilmişdi. Bütövlükdə radiobülletenin abunəsinə ildə ayrılan pul vəsaiti 40 min rubl təyin olunmuşdu. Hökumətin qərarıyla respublikanın poçt və teleqraf nazirinə (Camo bəy Hacinski) icazə verilir ki, Parlamentin ştatları və Teleqraf Agentliyinin Əsasnaməsini təsdiqinə qədər radiobülletnə görə nəzərdə tutulan pulu təşkil etsin... (66).

Azərbaycan Parlamentinin təsdiqindən sonra nəhayət, 1920-ci il martın 1-də Nazirlər Şurasının yanında müstəqil informasiya qurumu-Azərbaycan Teleqraf Agentliyi (AzərTac) yarandı. Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə AzərTacın xarici dövlətlərlə əlaqə yarada bilməsi üçün naqilsiz telefon aparatları da alınmışdı. AzərTac Azərbaycanın həm daxilində, həm də ölkə xaricində baş verən hadisələrini operativ şəkildə işıqlandırır... Agentliyin axırıncı xəbərləri 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə əlaqədar qəzetlərdə dərc etdirdiyi məlumatlar olmuşdu (67).

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, 1919-cu ilin axırı - 1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda müstəqil milli rabitə sistemi tam formalaşmışdı. Bunu həmin dövrdə respublika Poçt və Teleqraf Nazirliyinin aşağıda təqdim etdiyimiz təşkilati-struktur mənzərəsindən də aydın görmək olar.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN POÇT VƏ TELEQRAF NAZİRLİYİ. Bakının Nabereynaya (Sahil - İ.Ə.) küçəsində, milyonçu Mir-Babayevin evində (indiki Azneft meydanındakı «Azərneft» Dövlət Şirkətinin binasının bir hissəsində) yerləşirdi. Nazir CAMO bəy SÜLEYMAN oğlu HACINSKİ. İş kabinetinin telefon nömrəsi: 56-57. (Yaşadığı ev. Merkurıyev (indiki Zərifə Əliyeva - İ.Ə.) küçəsi və Köhnə Polis küçəsinin kəsişdiyi yer. Ev telefon nömrəsi: 5-44.

POÇT VƏ TELEQRAF NAZİRLİYİNİN DƏFTƏRXANASI. Müdiri Vladislav Feliksoviç Blajevski. İş telefonu:40-77. I şöbə. Rəisi Abbas bəy Kərim oğlu Ağayev. I Şöbə. Rəisi Sergey Stepanoviç Kulikov. III şöbə. Rəisi İvan Andreyeviç Piletski (Onu bu vəzifədə Əhməd bəy İbrahimbəyov əvəz etmişdi - İ.Ə.). Onun köməkçisi Bağır bəy Mirzə Ağa bəy oğlu Əlibəyov. Xüsusi tapşırıqlar üzrə məmurlar - Yusif bəy Məmmədbəyov və Malinovski.

AZƏRBAYCAN POÇT-TELEQRAF DAİRƏSİ. Rəisi Bəhlul bəy Əli bəy oğlu Vəzirov (Telefon nömrəsi:3-48). Onun köməkçisi Mixail Kuzmiç Sirotkin (Telefon: 32-33). Baş mexanik-Sergey İppodinoviç Makuşinski. Xüsusi tapşırıqlar üzrə məmurlar - Dmitri Pavloviç Usov. Kargüzar-Eduard Vilhelmoviç Mars (68).

AZƏRBAYCAN POÇT VƏ TELEQRAF MÜƏSSİSƏLƏRİ.

BAKİ QUBERNİYASI

HACIQABUL (keçmiş ZUBOVKA - İ.Ə.) **POÇT-TELEQRAF KONTORU.** Rəisi Rəşid bəy Səmədov.
ABŞERON POÇT-TELEQRAF ŞÖBƏSİ. Rəisi Semyon Pavloviç Kryukov.
ASTARA POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi P. M. Zeneviç.

BAKI POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Bəhram bəy Vəzirov (Telefon: 3-21). Onun köməkçisi Nikolay Aleksandroviç Vartanov (Telefon: 3-44).

BAKI TELEQRAF KONTORU. Rəisi Aslan bəy Hidayət bəy oğlu Mirzəyev (Telefon: 58-32). Onun köməkçisi Məmməd xan Qasımbəyov.

BAKI 1 nömrəli POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Cəbrayıl bəy Məmməd bəy oğlu İmamverdi bəyov (Telefon: 6-44).

BAKI 2 nömrəli POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Andrey Aleksandroviç Suttoviç (Telefon: 11-45).

BAKI POÇT-TELEQRAF ŞÖBƏSİ (VAĞZAL). Rəisi S. F. Litroviç. Onun köməkçisi L. A. Ter-Qriqoryan.

BALAXANI POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Ağ Hüseyn Məmməd Razim oğlu Rzayev.

AĞ ŞƏHƏR (BAKI) POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Məmməd Hüseyn Məşədi Məmməd Bağır oğlu Şəfizadə.

GÖYÇAY POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Qurban Qafar oğlu Dərvişev.

ZYUD-OSTOV KULTUKSKI POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi M. P. Kazlovski.

QARADONLU (indiki İMİŞLİ-İ. Ə) POÇT Şöbəsi. Rəisi Q. İ. Baranovski.

QUBA POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Nüsrətulla Feyzulla oğlu Butayev.

KÜRDƏMİR POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi A. Q. Başkeviç.

LƏNKƏRAN POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Cümşüd Əli oğlu İmam Quliyev.

PETROPAVLOVKA (keçmiş ƏLİ BAYRAMLI (indiki ŞİRVAN) POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Məmməd Tağı Əbilov.

PRİŞİB (indiki GÖYTƏPƏ (CƏLİLƏBAD) POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Y. E. Sestrinski.

SİĞİRRİ (KÜRDƏMİR rayonunda eyni adlı kənd - İ.Ə.) POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi A. Q. Dyatlov.

SALYAN POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi İbrahim Baxa oğlu Zeynalov.

SURAXANI POÇT-TELEQRAF ŞÖBƏSİ. Rəisi P. D. Bolqarov.

UCAR POÇT-TELEQRAF ŞÖBƏSİ. Rəisi T. P. Antonov.

XAÇMAZ POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Qurban Qafar oğlu Dərvişev.

QARA ŞƏHƏR (BAKI) POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi M. S. Mikirtumov.

ŞAMAXI POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Muxtar Nağı oğlu Abdullayev.

GƏNCƏ QUBERNİYASI

AĞDAM POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Əhməd Tağı oğlu Məmməd qulubəyov.

AĞDAŞ POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Həsən bəy Şıxəlilbəyov.

AĞSTAF A POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Quliyev.

BƏRDƏ POÇT-TELEQRAF ŞÖBƏSİ. Rəisi S. İ. Antonoviç.

VARTAŞEN (indiki OĞUZ -İ. Ə.) POÇT-TELEQRAF ŞÖBƏSİ. Rəisi İ. D. Silikov.

GƏNCƏ (ŞƏHƏR) POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Əli bəy Ağanəsirov. Onun köməkçisi Semyon Fyodroviç Zayas.

GƏNCƏ POÇT-TELEQRAF KONTORU (VAĞZAL). Rəisi Səfər Məmməd oğlu Əkbərov.

CƏBRAYIL POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Xəlil İsmayıl oğlu Hacıyev.

YEV LAX POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi L. E. Butovski.

ZURNABAD (GƏNCƏDƏ -İ. Ə.) POÇT-TELEQRAF ŞÖBƏSİ. Rəisi P. İ. Vinnikov.

QAZAX POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Tağı bəy Əhməd oğlu Səmədov.
QUTQAŞEN (indiki QƏBƏLƏ - İ.Ə.) POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Fərrux bəy Məmməd bəy oğlu Paşabəyov.
KARYAĞIN (indiki FÜZULİ) POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi İ. N. RODİN.
LƏKİ POÇT-TELEQRAF ŞÖBƏSİ. Rəisi Əbdül Həmid Mahmudov.
NUXA (indiki ŞƏKİ) POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Cəlil bəy Zeynalov.
NİC (QƏBƏLƏDƏ KƏND - İ.Ə.) POÇT-TELEQRAF ŞÖBƏSİ. Rəisi Cəlil Məmmədov.
TƏRTƏR POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi İ. N. Çapıgin.
XALDAN POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Əhməd bəy Məmmədqulubəyov.
ŞUŞA POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Yusif Hüseyn Qasımov.

ZAQATALA QUBERNİYASI

BALAKƏN POÇT-TELEQRAF ŞÖBƏSİ. Rəisi O. Q. Qostkin.
ZAQATALA POÇT-TELEQRAF KONTORU. Rəisi Həmrət bəy Əfəndiyev.
QAX POÇT-TELEQRAF ŞÖBƏSİ. Rəisi Əhməd bəy Hacı Yusifzadə Balacayev (70).

İKİNCİ FƏSİL

Azərbaycan Cümhuriyyəti Poçt və Teleqraf Nazirliyinin respublikada rəbitənin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi sahəsində fəaliyyəti

Azərbaycan hökumətinin Tiflis dövründə (28 may-16 iyun 1918-ci il) poçt-teleqraf müəssisələrini əməli inkişaf etdirmək, əsl milli müstəqil rəbitə orqanlarımızı formalaşdırmaq imkanı hələ məhdud idi. Çünki başqa dövlətin ərazisində fəaliyyət göstərirdi. Yəni buna tarixi situasiya sadəcə imkan vermirdi. Milli hökumətin qərargahı Tiflisdə yeləşdiyindən Azərbaycana rəhbərliyi də oradan vasitəçiliklə həyata keçirirdi. Azərbaycana köçmək isə hələ tez idi. Orada tam sakitlik yaradılmamışdı. Gəncədə də real hakimiyyət türk generalı Fəruq Nuru Paşanın (1869-1949) və onun 300 nəfərdən ibarət nəzarətçi-təlimatçı dəstəsinin təsiri altındaydı. Azərbaycanın bir hissəsi - bütün Bakı quberniyası, onun tərkibinə daxil olan Şamaxı, Quba, Lənkəran, Cavad (Muğan- Sabirabad, Saatlı - İ.Ə.), Göyçay qəzasının və Dağıstanın bir hissəsi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyətindəydi. Həqiqətdə bu sovet hakimiyyəti qurumu Bakı və onun ətrafına nəzarət edə bilirdi. Qalan qəzalarda demək olar hakimiyyətsizlik idi və əslində anarxiya hökm sürürdü...

Tarixi mənbələr, sənədlər və faktlar sübut edir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Poçt və Teleqraf Nazirliyinin və müstəqil milli rəbitə orqanlarımızın təşəkkülü və inkişafı Fətəli xan Xoyskinin ikinci hökumət kabineti dövründə (17 iyun - 7 dekabr 1918-ci il) başlanmış, getdikcə inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir.

...Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci milli hökuməti 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçməsinin ertəsi günü, ikinci

hökumət kabinetini təşkil olundu. Həmin kabinetin təşkilində o zaman çox nüfuzu olan, hətta general Nuru Paşanın özünün mühüm məsələlərdə razılaşdığı siyasi işlər üzrə müşaviri Əhməd bəy Ağaoğlunun (1869-1939) məsləhətləri əsas idi.... Ə. Ağaoğlunun məsləhət ilə hökumət özünün ilk qapalı iclasında o zamankı mövcud Rusiya və Zaqafqaziya qanunlarının müvəqqəti saxlanması barədə qərar da qəbul etmişdi.

İkinci hökumət kabinetində 12 nazirlik vardı. On iki nazirdən 6-sı 1-ci kabinetdən təkrar, 6-sı isə yeni təyin edilənlər idi (71). Bu kabinetdə də yollar, poçt və teleqraf naziri vəzifəsini birinci kabinetdə olduğu kimi yenə bitərəf Xudadat bəy Məlik-Aslanov tutdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hökuməti 1918-ci ilin iyununda yalnız Gəncə quberniyasına (Əhalisi 1 milyon 64 min 647 nəfər idi - İ.Ə.) daxil olan Gəncə, Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir, Qazax, Şuşa, Cavad, Nuxa və Ərəş qəzalarına nəzarət edə bildirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin təmiz (mübahisəsiz) ərazisi 97. 297, 67 kilometr, mübahisəli ərazi ilə birlikdə isə 113. 895, 97 kilometr (demək olar 114 min kilometr - İ. Ə.) idi (72). Həmin ay Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Silahlı Qüvvələri İslam Qafqaz türk ordusunun birləşmələri ilə birlikdə Bakı XKS-in hərbi hissələrinə qarşı müharibə (vətəndaş müharibəsi - İ.Ə.) aparırdı (həmin müharibədə min nəfərdən artıq türk zabiti və əsgəri həlak olmuşdu - İ.Ə.).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan milli hökuməti 1918-ci il iyunun 24-də «Hökumət müəssisələrinin öz vəzifələrini tərk etmiş qulluqçuları haqqında» 178 nömrəli qərar vermişdi. Qərarla bütün nazirliklərə (o cümlədən Poçt və Teleqraf Nazirliyinə) onların tabeliklərinə aid olan idarələr və müəssisələr üzrə respublika ərazisində öz sahələrinə aid mövcud durum barədə hökumət məlumatı hazırlamaq tapşırılmış, eyni zamanda çar Rusiyası və onun devrilməsindən sonrakı dövrlərdə Azərbaycanın dövlət strukturlarında xidmət edən, yaxud xidmət etmiş, işdə sayılan, lakin hazırda işə çıxmayan məmurlara və qulluqçulara, o cümlədən poçt və teleqraf müəssisələrinin qulluqçularına 1918-ci il iyulun 1-dən işə çıxmaq təklif olundu. Qərarla əks təqdirdə,

onların tutduqları vəzifələrindən azad ediləcəkləri barədə qəti xəbərdarlıq bildirilirdi (73).

...Gənc Azərbaycan hökuməti gecə-gündüz respublikanın bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün yorulmadan çalışırdı. Əvvəlki dövrdən xeyli «miras» qalmışdı. O cümlədən respublika üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən rabitə sahəsindəki mövcud problemlərin (dağılmış, bərhad vəziyyətdə olan rabitə müəssisələrinin bərpası, təmiri və yenilərinin yaradılması və i. a.) təxirəsalınmadan həll olunması labüd idi. Hökumət, onun tərkib hissəsi olan Yollar, Poçt və Teleqraf Nazirliyi bacardıqca həmin problemləri, çətinlikləri daf edərək aradan qaldırmağa, rabitənin bütün növlərini inkişaf etdirmək, yeni strukturlar təsis etmək, onları təkmilləşdirmək üçün maksimum fəaliyyət göstərirdi. Bu fəaliyyət Azərbaycan hökumətinin Bakıya köçməsindən sonra 15-17 sentyabr 1918-ci il) daha intensiv hal almışdı.

Poçt rabitəsi

Bu, rabitənin ən qədim, ənənəvi və daha geniş yayılmış növü idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçməmişdən 1918-ci il iyunun 26-da verdiyi 165 nömrəli qərarla Gəncə (HAŞIYƏ. Keçmiş Yelizavetpol. 1804-cü ilin yanvarından 1918-ci ilin avqustunadək çarıca Yelizavetanın şərəfinə Yelizavetpol adlanmışdır. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin 30 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə Yelizavetpol adı ləğv edilərək Gəncənin tarixi adı özünə qaytarılmışdı - İ.Ə.) Poçt-Teleqraf Kontoruna Azərbaycan Respublikası hüduqlarında poçt köçürmələri əməliyyatlarının daha səmərəli aparılması üçün yerli xəzinədarlığın hesabından 100 min rubl məbləğində maliyyə vəsaiti ayırmışdı (74). Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1918-ci il iyulun 25-dən Azərbaycan Respublikası ərazisində daxili poçt göndərişlərinin və teleqramların taksası (məzənnəsi - İ.Ə.) qaldırılmışdı (75).

Azərbaycan hökuməti rabitə strukturlarını təcrübəli kadrlarla müntəzəm olaraq möhkəmləndirirdi. Məsələn, Azərbaycan

Cümhuriyyəti Poçt və Teleqraf Nazirliyinin 1918-ci il 10 oktyabr tarixli 57 nömrəli əmri ilə Zeynal bəy Əliyev poçt və teleqraf naziri Ağa Hacı Aşurovun yanında xüsusilə mühüm tapşırıqlar üzrə məmur vəzifəsinə təyin edilmişdi. Nazir A. Aşurovun 1918-ci il 15 oktyabr tarixli 58 nömrəli digər əmri ilə isə Ərzaq Nazirliyinin işçisi Burtseva tutduğu vəzifəsindən azad olunaraq, irəli çəkilmiş, Poçt və Teleqraf Nazirliyinin katibi təyin edilmişdi (76).

Azərbaycan Cümhuriyyəti Poçt və Teleqraf Nazirliyinin dövlətin o vaxt rəsmi orqanı olan «Azərbaycan» (rusca) qəzetinin 1918-ci il 21 (8) oktyabr tarixli nömrəsində dərc olunmuş məlumatında bildirilirdi ki, Nazirlik ölkənin poçt-teleqraf şəbəkələrinin bərpası üçün fəal tədbirlər görür. Məlumatda deyilirdi ki, Nazirlik poçt və teleqrafın bütün respublikada təşkil üçün ali və aşağı təhsilli kadrları toplayır. Məlumatda daha sonra bəyan olunurdu ki, Nazirlik Azərbaycanın vahid Poçt-Teleqraf Dairəsini təşkil etməyi nəzərdə tutur (77).

1918-ci il oktyabrın 21-də Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Poçt və Teleqraf Nazirliyinin sərəncamına cari xərclər üçün 20 min rubl pul buraxılmışdı ki, bunun da bir hissəsi poçt rabitəsinin inkişafına sərf olunmuşdu (78). Bir həftə sonra, 1918-ci il oktyabrın 27-də Azərbaycan hökumətinin yeni qərarı ilə poçt və teleqraf müəssisələrinin cari ehtiyaclarının ödənilməsi üçün Poçt və Teleqraf Nazirliyinin sərəncamına daha 50 min rubl ayrılmışdı (79). Həmin tarixli qərarla həmçinin Ədliyyə və Poçt və Teleqraf Nazirliyinin hər birinə onların ancaq dəftərxana işlərinin sərfi üçün 1000 rubl pul ayrılmışdı (80).

«Azərbaycan» qəzetinin 1918-ci il 3 noyabr tarixli 25-ci nömrəsində Cümhuriyyətin poçt və teleqraf naziri Ağa Hacı Aşurovla söhbət dərc olunmuşdu. Nazir söhbətdə bildirdi ki, hazırda nazirlik güclü şəkildə dağılmış poçt-teleqraf yollarının bərpa edilməsi ilə məşğuldur... Nazirlik eyni zamanda zədələnmiş poçt-teleqraf müəssisələrinin təftişinə başlamışdır və onların bərpası üçün pul vəsaitlərinin məbləğlərini müəyyənləşdirir. Poçt-teleqraf müəssisələrinin təmiri və inkişafı üçün xərclərin artırılmasına, bununla bərabər, tariflərin aşağı salınmasına, bu işdə

Rusiya və Avropa ölkələrinin optimal təcrübəsini öyrənməyə çalışır. Nazirlik poçt vasitəsilə köçürmə əməliyyatlarına ciddi diqqət yetirir və pul köçürmələrinin mühafizə olunmasına zəmanət verir. Bu iş getdikcə genişlənir və bütün respublikamızda qeyd-şərtsiz həyata keçirilir. Nazirlik çalışır ki, pul köçürmələri işi bütün Zaqafqaziya üzrə bərpa olunsun və bunun baş tutacağına ümid edir (81).

Nazir A. Aşurov söhbətində daha sonra qeyd etmişdi ki, təəssüfki, respublikada daxili poçt korrespondesiyanın mübadiləsindəki nöqsanlar onun daşınma vasitələrinin çatışmazlığı üzündən ölkəmiz əziyyət çəkir. Bununla bərabər, poçt xidmətində çalışan məmurlar və qulluqçular arasında təsadüfi adamlar da üzə çıxır. Hər iki məsələyə Nazirlər Şurasının iclasında baxılacaq və müzakirə olunacaq. Nazir onu da bildirmişdi ki, poçt xidmətində çalışanlar üçün natural mükəlləfiyyətin də təşkil olunması planlaşdırılmışdır (82).

Nazir A. Aşurov Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrinə də toxunaraq demişdi ki, hazırda Gürcüstanla poçt-teleqraf konvensiyasının bağlanması üçün danışıqlar aparılır. Hökumət təxirəsalınmaz tədbirlər görür ki, bütün qonşu dövlətlərlə belə saziş bağlansın (83).

Poçt və teleqraf naziri A. Aşurov 1918-ci il noyabrın 9-da «Azərbaycan» qəzeti vasitəsilə hamıya elan etmişdi ki, pulsuz teleqramlardan istifadə etmək hüququ ancaq Nazirlər Şurasının sədrinə, poçt və teleqraf nazirinə, habelə poçt-teleqraf müəssisələrinə məxsusdur. Qalan ali hakimiyyət və inzibati qurumların məmurlar kontingenti-nazirlər, onların tabeliyindəkilər, quberniya və qəza rəisləri və i. a. teleqram göndərişləri zamanı bunu hesablaşma üzrə etməlidirlər. Nazir A. Aşurovun bu xəbərdarlıq bildirişi onun Azərbaycan Poçt Dairəsinin rəisinə ünvanlandığı əmrindən də aydın olurdu (84).

...Poçt və Teleqraf Nazirliyi üzrə zəruri kadr təyinatları rabitənin ayrı-ayrı xidmət sahələrindəki mövcud vəziyyətə və tələbata uyğun aparılırdı. Məsələn, poçt və teleqraf naziri Ağa Hacı Aşurovun 1918-ci il 18 noyabr tarixli 7 nömrəli əmri ilə Gəncə

Poçt-Teleqraf Kontorunun 3-cü dərəcəli məmuru Aleksandr Şelyudkov tutduğu vəzifəsindən azad olunaraq, noyabrın 11-dən sayılmaqla və ona 4-cü dərəcəli məmur rütbəsi verilməklə Bakının Bibi-Heybət Poçt-Teleqraf Kontorunun rəisi təyin edilmişdi (85).

Poçt və teleqraf naziri A. Aşurovun 1918-ci il 17 dekabr tarixli 11 nömrəli əmri ilə Bakı Poçt-Teleqraf Kontorunun 4-cü dərəcəli məmuru Alriksar Androkov 1-ci Qusar Poçt-Teleqraf Kontorunun rəis köməkçisi, 6-cı dərəcəli məmur İvan Budçan 2-ci Ağstafa Poçt-Teleqraf Kontorunun rəisi (dekabrın 15-dən hesablanmaqla) təyin olunmuşdular (86). Nazir A. Aşurovun 1918-ci il 21 dekabr tarixli 12 nömrəli digər əmri ilə Bakı Poçt-Kontorunun rəisi Mixail Sirotkin Nazirliyin Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinin rəis köməkçisi, Gəncə Poçt-Teleqraf Kontorunun rəis köməkçisi Dmitri Usov Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinin xüsusi tapşırıqlar üzrə məmuru (hər ikisi dekabrın 1-dən sayılmaqla), Bakı Poçt Kontorunun 2-ci dərəcəli məmuru Aleksandr Paseviç poçt-teleqraf məmuru-mühasib (dekabrın 16-dan) təyin edilmişdilər (87). Nazir A. Aşurovun 1918-ci il 24 dekabr tarixli 13 nömrəli əmri ilə Nazirliyin 4-cü Şöbəsinin rəis köməkçisi Əbdül Hüseyn bəy Ağalarov xidmətdə irəli çəkilərək Maliyyə Şöbəsinin rəisi, Şamaxı Sahə Poçt Kontorunun vergi üzrə inspektoru Əhməd bəy İbrahimbəyov Nazirliyin 2-ci Şöbəsinin vergi inspektoru təyin edilmişdilər (88).

1918-ci il dekabrın 28-də poçt və teleqraf naziri A. Aşurovun 15 nömrəli əmri elan olunmuşdu. Əmrə o, nazir vəzifəsini tərk etdiyini bəyan edərək, işlədiyi müddətdə ona öz vəzifəsini yerinə yetirməkdə kömək etmiş bütün məmurlara və qulluqçulara minnətdarlığını bildirmiş və onlara respublikanın gələcək rifahı naminə işlərində uğurlar arzulamışdı (89). 1918-ci il dekabrın 28-də Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyi üzrə 16 nömrəli daha bir əmr verilmişdi. Əmri imzalamış Aslan bəy Səfikürdski həmin tarixdən nazirlik fəaliyyətinə başladığını bildirmişdi. O, əmrə Poçt və Teleqraf Nazirliyinin, poçt-teleqraf işinin gənc respublikanın dövlət və ictimai həyatında böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayaraq, Nazirliyin bütün qulluqçularının və

işçilərinin öz işlərini layiqincə yerinə yetirəcəklərinə ümidvar olduğunu izhar etmişdi (90).

Zaqafqaziya respublikaları ilə qarşılıqlı münasibətlərin və əməkdaşlığın aparılmasını zaman özü diqtə edirdi. Azərbaycan hökumətinin qərarına əsasən Poçt və Teleqraf Nazirliyi rabitə sahəsində əməkdaşlıq əlaqələri yaradırdı. Məsələn, 1918-ci il dekabrın sonunda Nazirliyin tapşırığı ilə Azərbaycan Poçt və Teleqraf Dairəsinin rəisi Gürcüstan və Ermənistanla poçt və teleqraf haqqında konvensiyanın Əsasnaməsini hazırlamaq üçün qabaqcadan Tiflisə getmişdi (91). Həmin il dekabrın 26-da Qafqaz Dağlılar İttifaqı Respublikasının poçt və teleqraf naziri İbrahim Heydərov müvafiq məsələlər barədə Azərbaycan hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün 3 günlükə Bakıya rəsmi işgüzar səfərə gəlmişdi (92).

1919-cu ildə Qafqaz Azərbaycanı Respublikasında (Tarixi ədəbiyyatda belə də adlanır (93)) ölkədə rabitə quruculuğu daha geniş formada aparılırdı. Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyi bu işi bacardıqca məqsədyönlü və sistemli aparmağa çalışırdı. İş pozmağa cəhd edənlərə qarşı Nazirlik tərəfindən barışmaz mövqe tutulur, günahkarlar intizam məsuliyyətinə cəlb edilirdilər. Məsələn, nazir A. Səfikürdskinin 1919-cu il 1 fevral tarixli 9 nömrəli əmri ilə Kürdəmir Poçt Teleqraf Kontorunun müdiri Məmmədov poçt vaqonundan oğurlanmış pul barədə xəbər vermədiyi üçün vəzifəsindən azad edilmişdi (94). Nazir A. Səfikürdskinin 1919-cu il fevralın 10-da respublikanın bütün poçt-teleqraf müəssisələrinin rəislərinə göndərdiyi əmrində bildirilirdi ki, daxil olan ərizə və şikayətlər həll olunmadığı təqdirdə onlar barədə qəti tədbirlər görülməkdir. Nazir Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinin rəisinə nəzarəti gücləndirməyi tapşırmış və poçt-teleqraf müəssisələrinin iş qabiliyyətinin yüksəldilməsini tələb etmişdi (95).

Nazir A. Səfikürdskinin 1919-cu il 10 fevral tarixli başqa bir əmrində bəyan olunurdu ki, o, poçt-teleqraf müəssisələri ilə tanış olmaq üçün fevralın 11-dən Gəncəyə yola düşür və Nazirliyin idarə olunmasını müvəqqəti olaraq yollar naziri cənab Xudadat bəy

Məlik-Aslanov həyata keçirəcəkdir. A. Səfikürdski fevralın 16-dək Gəncədə xidməti ezamiyyətdə olmuş və oradakı poçt-teleqraf müəssisələrinin fəaliyyəti ilə tanış olmuşdu (96).

1919-cu il fevralın 22-də «Azərbaycan» qəzetində «Poçt və Teleqraf Nazirliyi növbəti elan vermişdi. Elanda bildirilirdi ki, fevralın 24-də, bazar ertəsi Poçt-Teleqraf Məktəbinin açılışı olacaqdır. Ərizə verənlər məktəbin yerləşdiyi binaya (Bakı Baş Poçtamtına) axşam saat 5-də dəvət olunurlar. Nazirliyin dəftərxana müdiri V. F. Blajevski bildirirdi ki, ərizələrin qəbulu Poçt və Teleqraf Nazirliyində xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur tərəfindən davam etdirilir (97).

...Azərbaycan hökuməti qonşu Gürcüstanla əlaqələri qanunvericilik aktları ilə rəsmiləşdirirdi. Bu, zəruri malların mübadiləsinə də aid edilmişdi. Məsələn, hökumətin 1919-cu il tarixli qəbul etdiyi qərarla Poçt və Teleqraf Nazirliyinə lazım olan neft məhsullarının mübadiləsi zamanı gömrük rüsumu təsdiq olunmuş, Gürcüstan hökuməti də bunu tranzit mübadilə bağlamaqla təsdiq etmişdi (98).

TƏYİNAT. Azərbaycan Cümhuriyyətinin poçt və teleqraf naziri A. Səfikürdskinin 23 fevral 1919-cu il 14 nömrəli əmri ilə Gəncə Poçt-Teleqraf Kontorunun rəis köməkçisi Bəhlul bəy Vəzirov xidmətdə irəli çəkilərək tutduğu vəzifəsindən azad edilmiş və Azərbaycan Respublikası Poçt və Teleqraf Nazirliyinin 5-ci Şöbəsinin rəisi təyin edilmişdi. Bəhlul bəy bu vəzifədə 23 mart 1919-cu ilədək işləmiş, sonuncu tarixdən isə nazir A. Səfikürdskinin həmin tarixli 30 nömrəli əmri ilə Nazirliyin Poçt-Teleqraf Dairəsinin rəisi təyin olunmuşdu (99). Qeyd etmək lazımdır ki, Bəhlul bəy Vəzirov sonralar, 30-cu illər repressiyanın qurbanı olmuşdu. O, Azərbaycan Cümhuriyyətinə xidmət etdiyi üçün həbs olunmuş, Azərbaycan Xalq Daxili İşlər Komissarlığının (XDİK) Üçlüyünün qərarına əsasən 1937-ci il oktyabrın 28-dən 29-na keçən gecə güllələnmişdi. Bəhlul bəy həmin gecə güllələnən 150 nəfərin içərisində 26-cı idi. Bu zaman onun 59 yaşı vardı (100).

TƏYİNAT. Nazir A. Səfikürdskinin 1919-cu il 23 fevral tarixli 15 nömrəli əmri ilə Xankəndi Poçt-Teleqraf Kontorunun

rəisi Abbas bəy Ağayev Gəncə Poçt-Teleqraf Kontorunun rəis köməkçisi vəzifəsinə təyin edilmişdi (101).

1919-cu ilin martında Poçt-Teleqraf Nazirliyi tərəfindən bəzi kadr dəyişikliklər aparılmışdı. Belə ki, nazir A. Səfikürdskinin həmin il 10 mart tarixli əmrinə əsasən Nazirliyin poçt və teleqraf yazılışı üzrə təşkilatçısı məmur Fridrixson Denikin könüllü ordusuna agent işinə keçdiyi üçün tutduğu vəzifəsindən azad edilmişdi. Elə həmin tarixli əmrlə 4-cü şöbənin maliyyə üzrə rəis köməkçisi İbrahim Paşa Babayev Nazirliyin dəftərxanasına məsul məmur vəzifəsinə təyin olunmuşdu (102).

Poçt və Teleqraf naziri A. Səfikürdskinin mühüm xidmətlərindən biri də poçt əməliyyatları zamanı onun türk (Azərbaycan) dilinin tətbiq edilməsinə dair Parlament qarşısında məsələ qaldırması və buna nail olmasında idi. A. Səfikürdskinin 1919-cu il 19 mart tarixli əmrində respublikanın bütün poçt-teleqraf müəssisələrində daxil teleqramların qəbulunun rus dili ilə bərabər hüquqda aparılmağa başlandığı bildirilirdi (103).

1919-cu il aprelin 22-də «Azərbaycan» qəzetində Cümhuriyyətin poçt və teleqraf naziri A. Səfikürdskinin 84 nömrəli əmri dərc olundu. Əmirdə ölkənin bütün rabitə sisteminə bəyan edilirdi ki, ədliyyə naziri təyin edilməsi ilə əlaqədar olaraq, o, poçt və teleqraf naziri vəzifəsini tərk edir və bununla bağlı Nazirliyin Mərkəzi Aparatının və respublikanın bütün poçt və teleqraf məmurlarına və qulluqçularına çətin vaxtda söylə fəaliyyət göstərdiklərinə və bundan sonra da döğmə Azərbaycan Respublikasının rifahı naminə işləyəcəklərinə əminliyini bildirir. A. Səfikürdski xüsusilə Nazirliyin dəftərxanasının direktoru V. F. Blajevskiyə yaxşı xidmətlərinə görə, onun simasında layiqli ideya köməkçisi və poçt-teleqraf işinin digər əməkdaşlarına minnətdarlığını ifadə etmişdi (104).

Elə həmin gün 1919-cu il aprelin 22-də Poçt və Teleqraf Nazirliyi üzrə başqa bir 38 nömrəli əmr də dərc olunmuşdu. Yeni təyin olunan nazir Camo bəy Hacınski bütün Nazirlik sistemində vəzifəsinə başladığını elan edirdi. Ertəsi gün, 1919-cu il aprelin 23-də C. Hacınskinin verdiyi 39 nömrəli əmrə əsasən Azərbaycan

Poçt-Teleqraf Dairəsinin böyük mexaniki, elektrik mühəndis Maşuşanski həmin İdarənin baş mexaniki təyin edilmişdi (105).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyi nəinki poçt müəssisələrinin, həmçinin digər rabitə orqanlarının mənafeyini də müdafiə edir, onların mühafizəsinin və hüquqlarının qorunması istiqamətində fəaliyyət göstərirdi. 1919-cu il aprelin 16-da Kürdəmirin Sığırrı kənd Poçt-Teleqraf Şöbəsi bir qrup şəxs tərəfindən qarətə məruz qalmışdı. Nazir C. Hacınskinin tapşırığı ilə Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinin müdiri bu faktla əlaqədar polisə müraciət etmiş, eyni zamanda həmin poçt-teleqraf şöbəsinin qarətə olunmuş əmlakının geri qaytarılması və qarətçilərin tapılaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün təsirli tədbirlər görmüşdü... (106).

TƏYİNAT. Nazir Camo bəy Hacınskinin 1919-cu il 13 may tarixli 48 nömrəli əmri ilə ali ixtisas təhsilli mühəndis Cəmil bəy İsmayıl oğlu Vəzirov Poçt və Teleqraf Nazirliyinin məsul mühəndisi vəzifəsinə təyin edilmişdi (107).

...1919-cu il iyunun 1-də Azərbaycanla Gürcüstan arasında «Poçt köçürmələri korrespondensiyalarının mübadiləsi haqqında «konvensiya (saziş) imzalanmışdı. Lakin həmin tarixdən Poylu (Ağstafa) Poçt -Teleqraf Kontoru fəaliyyətini dayandırmışdı... (108).

1919-cu il iyunun 7-də nazir C. Hacınski 56 nömrəli əmr vermişdi. Bu əmr poçt-teleqraf əməliyyatlarının inkişafının daha düzgün aparılmasını nəzərdə tuturdu. Bu əmrlə işin səmərəliliyini artırmaq və təkmilləşdirmək məqsədilə Bakı Baş Poçt-Teleqraf Kontoru təşkilatı cəhətdən iki müstəqil struktura bölünmüşdü: Bakı Poçt Kontoru və Bakı Teleraf Kontoru. Nazir C. Hacınskinin əmri ilə 1-ci dərəcəli məmur Bəhram bəy İsmayıl oğlu Vəzirov Bakı Poçt Kontorunun rəisi vəzifəsinə təyin edilmişdi (109).

HAŞIYƏ. Bəhram bəy İsmayıl oğlu Vəzirov (1886-1929). Milli istiqlal hərəkatımızın fəal iştirakçılarından biri idi. O, 1886-cı ildə Şuşada bəy ailəsində anadan olmuşdu. Əvvəl Bakı realnı məktəbini, sonra isə Peterburq Meşəçilik İnstitutunu bitirmişdi. Bəhram bəy Vəzirov Bakı Poçt Kontorunun rəisi vəzifəsində

1919-cu ilin dekabrınadək işləmiş, sonuncu tarixdən Azərbaycan Parlamentində fəaliyyətə başlamışdı. Bəhram bəy Vəzirov Parlamentdə «İttihad» fraksiyasının 13 nəfərlik nümayəndə heyətinin tərkibində təmsil olunurdu. Müstəqil Azərbaycan rabitəsinin görkəmli xadimlərindən biri olan Bəhram bəy Vəzirov 1929-cu ildə Ağdam şəhərində vəfat etmişdi (110). Bəhram bəyin qardaşı Cəmil bəy Vəzirov da Azərbaycan Cümhuriyyətinin görkəmli rabitə xadimlərindən olmuşdu. O, Poçt və Teleqraf Nazirliyində mühüm məsələlər üzrə hökumət inspektoru, Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinin rəisi və s. məsul məmur vəzifəsində çalışmışdı. Bolşeviklər XI ordunun təcavüzü ilə hakimiyyətə gəldikdən sonra Cəmil bəy Vəzirov 1920-ci il aprelin 28-də rabitə sahəsini bilən bir mütəxəssis kimi Azərbaycan SSR-in ilk xalq poçt və teleqraf komissarı təyin olunmuşdu. Lakin o, sonralar 30-cu illərin repressiyasına düçar olmuşdu... (111).

...Poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacınski 1920-ci ilin iyununda xidməti işlə əlaqədar Tiflisə getmişdi. Yola düşməzdən qabaq «Azərbaycan» qəzetinin 66-cı nömrəsində (20 iyun 1919-cu il) bu haqda əmr dərc etdirmişdi. Əmrdə bildirilirdi ki, ezamiyyət müddətində Poçt və Teleqraf Nazirliyinin idarə olunmasını Aslan bəy Səfikürdski həyata keçirəcəkdir (112).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə poçt və teleqraf nazirləri təkcə kabinetdə oturmaqla kifayətlənmir, tez-tez respublikanın müxtəlif bölgələrinə ezamiyyətə çıxmaqla yerlərdə rabitə müəssisələrinin mövcud durumu, problemləri ilə bilavasitə tanış olur və buna müvafiq tədbirlər hazırlayırdılar. Məsələn, poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacınskinin Nazirlik üzrə verdiyi 1919-cu il 1 sentyabr tarixli 92 nömrəli əmrində bildirilirdi ki, o, Azərbaycan rayonlarından xidməti ezamiyyətdən qayıtmış və fəaliyyətinin icrasına başlamışdır (113).

...Azərbaycan hökumətinin, Poçt və Teleqraf Nazirliyinin fəaliyyəti və həyata keçirdiyi zəruri tədbirlər rabitənin bütün növlərinin eyni dərəcədə inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdi. Belə tədbirlərdən biri müntəzəm həyata keçirilən və rabitə işçilərinin mənafeyinə xidmət edən tarif siyasəti idi. Məsələn, Poçt və

Teleqraf Nazirliyinin hazırladığı layihə əsasında Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1919-cu il oktyabrın 1-dən ölkədə teleqraf rabitəsi xidmətinin tarifləri orta hesabla 100 faiz artırılmışdı (114).

TƏYİNAT. Nazir Camo bəy Hacınskinin 1919-cu il 25 iyun tarixli 68 nömrəli əmri ilə Bakı Telefon Şəbəkəsinin inspektoru Tarnoqranski vəzifəsindən azad olunaraq, Nazirliyin Dəftərxanasında 3-cü Poçt-Teleqraf Şöbəsinin kargüzarı təyin edilmişdi (115).

Milli rabitə orqanlarımız tədrisi inkişaf etdikcə mühafizəkar qayda-qanunlarından azad olunurdu. Məsələn, poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacınskinin 1919-cu il 14 iyul tarixli 2012 nömrəli sərəncamı ilə inqilaba qədər qüvvədə olmuş, lakin hələ də qalan poçt-teleqraf müəssisələrində çalışan məmur qadınlarla nigah bağlamaq qaydaları respublikanın hər yerində ləğv edilmişdi (116).

...Poçt müəssisələrinin işində bəzən fasilələr də yaranırdı. Poçt və Teleqraf Nazirliyi belə halların aradan qaldırılması üçün dərhal müvafiq tədbirlər görürdü. Məsələn, 1919-cu ilin iyulunda İran və Zakaspidən poçt korrespondensiyalarının və teleqramlarının mübadiləsi müvəqqəti olaraq kəsilmişdi. Nazirliyin tapşırığı və təşkilatçılığı ilə bunu aradan qaldırmaq üçün 1919-cu il iyulun 20-də Bakı Poçt Kontorunda paylanmamış və göndiriləsi olan bağlamaların hərracı təşkil edilmişdi (117).

İxtisaslı kadrların hazırlanması Poçt və Teleqraf Nazirliyinin mühüm vəzifələrindən biri idi. Məsələn, Nazirliyin təşkilatçılığı ilə yaradılmış poçt-teleqraf məktəbinin tam kursunu 1919-cu il sentyabrın 1-də 24 nəfər bitirmişdi (118).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Poçt-Teleqraf Nazirliyi respublikanın müxtəlif bölgələrində olan poçt müəssisələrinin işindəki nöqsanları aşkar etdikdə, yaxud həmin müəssisələrdən hansısa rentabelli işləmədikdə onun bağlanması üçün təşkilati və inzibati tədbirlər görürdü. Məsələn, Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyinin 1919-cu il 17 sentyabr tarixli əmri ilə səmərəli işləmədiyinə görə Hacıkənd Poçt Şöbəsi bağlanmışdı (119). Nazir C. Hacınskinin sərəncamı ilə Azərbaycan Poçt və Teleqraf Kontorunun rəisi 1919-cu il sentyabrın 27-də Nuxa Poçt

Kontorunun rəisi Zeynalova tapşırmışdı ki, Xaldan Poçt-Teleqraf Şöbəsinə təcili təftiş aparsın və nəticəsini bildirsin. Zeynalov tərəfindən 1919-cu il oktyabrın 1-də tərtib edilmiş təftiş aktında bildirilirdi ki, Xaldan Poçt Teleqraf Şöbəsinə əməliyyatlar ümumiyyətlə aparılmamışdır və digər cari nöqsanlar da mövcuddur... Nazir C. Hacınskinin 41 nömrəli sərəncamı ilə 1919-cu il oktyabrın 28-də Xaldan Poçt-Teleqraf Şöbəsinə ikinci dəfə təftiş aparılmış və rəis Ağamirzəyevin 70. 151 rubl 95 qəpik dövlət pulunu israf etdiyi aşkarlanmışdı. Buna görə və ümumiyyətlə, işinin öhdəsindən gələ bilmədiyi üçün Ağamirzəyev tutduğu vəzifəsindən azad olunaraq, ixtisas dərəcəsi-1-ci dərəcəyə endirilməklə nazirin əmri üzrə 1919-cu il dekabrın 1-dən Gəncə Poçt-Teleqraf Kontorunda aşağı vəzifəyə keçirilmişdi (120).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hökumətinin qərarı, Poçt və Teleqraf Nazirliyinin müvafiq əmri ilə 1919-cu il oktyabrın 1-dən ölkədə poçt-teleqrafın yeni məzənnəsi qüvvəyə minmişdi. Tarif orta hesabla 100 faiz yüksəldilmişdi. Məsələn, bir teleqramın qiyməti hər sözə görə 50 qəpikdən 1 rubladək artırılmışdı (121).

...Qonşu İranla poçt və teleqraf sahəsində əlaqələrin və əməkdaşlığın gənc Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün əhəmiyyəti böyük idi. Bununla əlaqədar Azərbaycan hökuməti İranla poçt və teleqraf, habelə digər sahələrdə bağlanacaq müqavilələrin layihələrinin hazırlanması haqqında 1919-cu il 4 oktyabr tarixli 644 nömrəli qərar qəbul etmişdi (122).

1919-cu il oktyabrın 10-da Azərbaycan hökuməti «Poçt-Teleqraf və Telefon qaydaları»nı təsdiq etmiş və həmin qaydalar elə o tarixdən də qüvvəyə minmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Poçt Kontorunun əməliyyatları 1918-ci ilin avqustun 1-dən 1919-cu il mayın 1-dək hər gün səhər saat 8-dən gündüz saat 2-dək aparılmışdı. Yeni qaydalara görə isə poçtlarda gerb nişanlarının satışı, xəzinə (dövlət - İ.Ə.) və sadə korrespondensiyaların qəbulu əməliyyatları fasiləsiz olaraq səhər saat 8-dən axşam saat 7-dək aparılmağa, bazar günlərində isə səhər saat 8-dən yalnız saat 10-dək həyata keçirilməyə başlanmışdı. Yeni qaydalara görə poçtla

köçürmələr 1 rubl 50 qəpikdən 25 rubladək idi. Əməliyyat mübadiləsi zamanı əcnəbilər üçün hər bildiriş məktubu üçün 3 rubl, yerli əhali üçün 1 rubl, qiymətli məktubların və pul köçürmələrinin qiyməti 500 rubla qədər, hər göndərmə üçün 5 rubl idi. Paytaxtda abonent yeşiklərindən istifadə 200 rubl, qalan yerlərdə 50 rubl idi. İki funt bağlama göndərən 5 rubl, 7 funt göndərən 9 rubl, 12 funt göndərən 15 rubl, 12 funtdan yuxarı 15 rubl 50 qəpik ödəməli idi (123).

...1919-cu il oktyabrın 12-də «Azərbaycan» qəzetinin 219-cu nömrəsində poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacinski elan vermişdi. Elanda respublikanın bütün əhalisinə bildirilirdi ki, oktyabrın 20-dən ölkənin bütün poçt müəssisələrində Azərbaycan Respublikasının milli poçt markaları tətbiq olunacaq və bununla əlaqədar əvvəlki Rusiya təsvirli markalar dövrüyyədən çıxarılır (124). Beləliklə, 1919-cu il oktyabrın 20-dən Azərbaycan Respublikası ərazisində üzərində Azərbaycan əsgərinin təsviri olan ilk milli poçt markaları dövrüyyəyə buraxılmışdı. Göy rəngli əsgər şəkilli həmin poçt markaları 10 rubla satılırdı. Ümumiyyətlə, 10 nömrə ilə satılan digər milli markaların qiyməti 20 qəpikdən 60 qəpiyədək qaydasında idi (125).

Azərbaycan Respublikasının poçt müəssisələrində bəzi hallarda kadrların (1919-cu ilin payızında respublikada 856 məmur və qulluqçunun çalışdığı 54 poçt-teleqraf müəssisəsi vardı - İ. Ə.) axını müşahidə olunurdu. Məsələn, 1919-cu ilin oktyabrında Bakı Poçt Kontoruna 20 nəfər məmur və qulluqçu işdən azad olunmaq barədə ərizə vermişdi. Onlar ərizələrində işləmək üçün Şimali Qafqaza, Dona və Kubana getmək istədiklərini maddi vəziyyətlərinin ağırlığı və son vaxtlar qiymətlərin həddindən artıq yüksək olması ilə izah edirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, o vaxt 6-cı dərəcəli poçt məmuru ayda cəmi 1800 rubl əmək haqqı alırdı (126).

Poçt və Teleqraf Nazirliyi poçt müəssisələrində icra intizamına əməl edilməsinə ciddi nəzarət edirdi. Bu, nazir Camo bəy Hacinskinin 1919-cu il 6 noyabr tarixli 3376 nömrəli əmrindən də bəlli olurdu. Əmrdə deyilirdi ki, respublikanın bütün poçt-

teleqraf qulluqçuları hərbi mükəlləfiyyətlə əlaqədar qaydalara və intizam tələblərinə dəqiq əməl etməlidir. Bəzi qulluqçuların və məmurların xidməti ezamiyyətlərdən yayınmaq halları və iş yerlərini özbaşına dəyişmələri yol verilməzdir və qanunla cəzalandırılacaqdır. Belələri həm də ordu sıralarına səfərbər olunacaqlar (127).

...Bəzən yerlərdə poçt müəssisələrinin fəaliyyəti ilə əlaqədar problemləri Nazirlik təyinatı üzrə dərhal həll etməyə çalışırdı. Məsələn, Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinin 1919-cu il noyabrın əvvəllərində poçt korrespondesiyalarının Petropavlovkaya (indiki Şirvan şəhəri - İ.Ə.) çatdırılmasının sürətləndirilməsi üçün Poçt və Teleqraf Nazirliyinin qarşısında Sığır-Petropavlovka traktı üzrə poçt məlumatlarının əlaqələndirilməsi, bununla bağlı Kür çayı vasitəsilə mövcud olan, lakin özünü doğrultmayan rabitə mexanizminin ləğvi barədə vəsatət qaldırılmışdı (128).

Poçt müəssisələrində sui-istifadə halları Poçt və Teleqraf Nazirliyinin rəhbərliyi və müvafiq yuxarı strukturu tərəfindən dərhal araşdırılır və cəza tədbiri görülürdü. «Azərbaycan» qəzetinin 1919-cu il 19 noyabr tarixli nömrəsində Nazirliyin başqalarına görk olsun deyə, dərc etdirdiyi məlumatda bildirilirdi ki, Tərtər Poçt-Teleqraf Kontorunun rəisi Papus pul köçürmələri zamanı mənim səməyə yol vermişdir. Poçt və Teleqraf Nazirliyinin gördüyü tədbir nəticəsində dövlətə məxsus mənim sənətilmiş pulun dəyəri təftiş nəticəsində müəyyənləşdirilmiş və onun böyük hissəsi xəzinə nəfinə kassaya ödətdirilmişdi. Papus özü inzibati intizam məsuliyyətinə cəlb olunmuş və Gəncə Poçt-Teleqraf Kontorunda aşağı vəzifəyə keçirilmişdi (129).

1919-cu il noyabrın 24-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyi üzrə növbəti əmr verilmişdi. Həmin 3 sayılı əmrdə hazırkı dövrdə poçt işinin vacibliyi bir daha vurğulanmaqla yanaşı, qəti olaraq belə bir mövqe ifadə olunmuşdu ki, bəzi poçt müəssisələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edən hökumət teleqramlarının ləngidilməsinə yol verilir ki, bu da işin pozulması deməkdir. Əmrdə Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinin rəisinə tapşırılırdı ki, bu cür hallara qəsdən yol verən məmurlar ölkə

Cinayət Məcəlləsinin 411-ci maddəsilə məsuliyyətə cəlb olunacaq, digərləri isə tutduğu vəzifələrindən azad ediləcəklər (130). Məsələn, nazir Camo bəy Hacınskinin tapşırığı ilə Azərbaycan Poçt-Teleqraf Kontorunun rəisi işdə yol verdiyi bu cür nöqsanlara görə Nuxa Şəhər Poçt-Teleqraf Şöbəsi və onun 3-cü dərəcəli kontoru bağlanmış və işçiləri xüsusi sərəncama götürülmüşdülər (131). Başqa bir misal. Nazir C. Hacınskinin 1919-cu il 29 noyabr tarixli 221 nömrəli əmri ilə işdə yol verdiyi nöqsanlara görə Azərbaycan Poçt-Teleqraf Kontorunun rəisi, 5-ci dərəcəli məmur Məmməd Tağı oğlu Əbilov dekabrın 1-dən tutduğu vəzifəsindən azad olunmuş, ixtisas dərəcəsi 3-cü dərəcəyə endirilməklə, özü də aşağı vəzifəyə təyin edilmişdi... Əmrə respublikanın bütün digər poçt-teleqraf müəssisələrinin rəislərinə xəbərdarlıq edilmişdi ki, öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirsinlər. Əks təqdirdə, onları cəza gözləyir (132).

Azərbaycan Cümhuriyyəti imkan düşən fürsətlərdən istifadə etməklə beynəlxalq aləmə inteqrasiyaya qoşulmağa can atırdı. Məsələn, 1919-cu ilin noyabrında Parisdə Sülh danışıqları zamanı Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Əli Mərdan bəy Topçubaşov oradan İsveçrənin Bern şəhərində yerləşən Ümumdünya Poçt İttifaqına ölkəmizin üzv olması barədə ərizə ilə müraciət etmişdi (133).

...1919-cu ilin sonlarında respublikanın poçt-teleqraf müəssisələrində müşahidə olunan ştatların köhnə durumu və həddən çoxluğu Poçt və Teleqraf Nazirliyinin rəhbərliyini narahat edirdi. Üstəlik Avropa ölkələri, Rusiya və Türkünstanla poçt-teleqraf mübadilələrinin zəifləməsi ölkədə rabitə orqanlarının fəaliyyətinin də ümumi səviyyəsinin inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Belə şəraitdə ştatların zəruri ixtisarı da ləbüd idi. Odur ki, bununla əlaqədar nazir Camo bəy Hacınski 1919-cu ilin noyabrın sonunda 4 nömrəli xüsusi əmr vermişdi. Əmrlə Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinin rəisinə tapşırılmışdı ki, noyabrın 30-dan gec olmayaraq, respublikada ştatların ixtisarına başlasın və əmrin icrasının nəticələrini, o cümlədən ixtisardan sonra minimuma endirilmiş siyahını ona təqdim etsin (134).

Azərbaycan hökuməti öz qərarlarında qonşu respublikalarla da zəruri əməkdaşlıq əlaqələrindən kənar qalmaq istəməirdi. Respublika Poçt və Teleqraf Kontoru 1919-cu il dekabrın 3-də Ermənistanla da poçt-teleqraf əlaqələrinin mübadiləsi tariflərini təsdiq etmişdi. Həmin tarifə görə poçt daşımaları üçün 1 rubl 50 qəpik, təcili əməliyyatlar üçün hər sözə görə 50 qəpik, ödənişli cavablar üçün 40 qəpik (15 qram çəkiyə görə), sifarişli yola salmaya görə 2 rubl, bänderollar, möhürlü şeylər, iş kağızları və mal nümunələri, hər 15 qram üçün 60 qəpik, hər azalan çəkiyə görə 1 rubl idi (135).

Qısa müddət fəaliyyət göstərməsinə (23 ay) baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti üzərinə götürdüüyü beynəlxalq öhdəliklərə əməl etmişdi. Belə ki, 1920-ci il martın 15-də Azərbaycanla Gürcüstan arasında pul baratlarının, qiymətli məktub, bağlama və poçt korrespondensiyalarının mübadiləsi daha da genişlənməmişdi. Həmin il martın 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə İran hökuməti arasında bir sıra başqa müqavilələrlə yanaşı, poçt və teleqraf sahəsində əməkdaşlığa dair ayrıca 2 müqavilə də imzalanmışdı (136).

Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyinin fəaliyyəti və görülən cari işlər barədə dövrü mətbuatda müntəzəm məlumatlar dərc olunurdu. Məsələn, Nazirliyin Poçt-Teleqraf Dairəsinin «Azərbaycan» qəzetinin 1920-ci il 19 mart tarixli 56-cı sayında dərc olunmuş məlumatında bildirilirdi ki, Yevlax və Nuxa arasında dayanmış poçt göndərmələri bərpa edilmişdir (137). Poçt və Teleqraf Nazirliyinin fəaliyyətini işıqlandıran bu cür məlumatlar başqa zamanlarda da müntəzəm dərc olunur və əhəlini aqah edirdi...

1920-ci ilin aprelinde qonşu İranla əməkdaşlıq əlaqələrinin genişlənməsi digər sahələrdə olduğu kimi poçt və teleqraf mübadiləsində də özünü göstərirdi. Həmin il aprelin 6-da Azərbaycan və İran arasında poçt-teleqraf mübadiləsi məntəqəsi açılmışdı. Mübadilə sadə, sifarişli bağlama göndərmələri və teleqramlar formasında aparılırdı. Poçt mübadiləsində tarif belə idi: məktub üçün 20 rubl, açıqcalar üçün 8 rubl, adi teleqramlar üçün

hər sözə görə də 8 rubl, təcili teleqramlara görə 20 rubl alınması haqqında razılığa gəlinmişdi... (138).

Qeyd etmək lazımdır ki, İran və Azərbaycan arasında bağlanan müqavilələr Azərbaycan Parlamentinin 1920-ci il 15 aprel tarixli iclasında paraflanmışdı (rəsmi qüvvəyə minmişdi - İ.Ə.). Həmin iclasda Seyid Ziyəddin Təbə-Təbai başda olmaqla İran nümayəndə heyəti də iştirak etmişdi (139). İclasda çıxış edən xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski demişdi: «... Biz İrənlə 6 müahidə (ticarət, gömrük, tranzit, dostluq v. s.) bağlamışıq. Üçüncü poçt və teleqraf müahidəsidir. Bununla əhəmiyyəti çoxdur. İki milləti poçt və teleqraf münasibəti daha səmimi surətdə yaxınlaşdırır» (140).

Teleqraf rabitəsi

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci il mayın 30-da xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınski Türkiyənin xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəydən məhz teleqrafla xahiş etmişdi ki, Avropa dövlətlərinin paytaxtlarındakı səfirlikləri Azərbaycanın həmin dövlətlərdə nümayəndəlikləri funksiyasını da öz üzərinə götürsünlər (141).

Azərbaycan hökuməti mühüm əhəmiyyət kəsb edən teleqraf rabitəsinin inkişafına bacardıqca çox çalışırdı. Hökumət 1918-ci il iyunun 26-da 165 nömrəli qərarı ilə Yelizavetpol (Gəncə - İ.Ə.) Poçt-Teleqraf Kontoruna yerli xəzinədarlıqdan 100 min rubl vəsait ayırmışdı ki, bunun da müəyyən hissəsi Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisində teleqraf köçürmələri üçün nəzərdə tutulmuşdu (142).

...Azərbaycan Dəmiryol Teleqrafında vəziyyət ağır idi. Buna səbəb dəmiryollarında getmiş fasiləsiz döyüşlər, bolşeviklərin pozucu hərəkətləri və s. idi. Dəmiryol teleqrafında bir sıra çətinliklər vardı. İlk növbədə fəhlə qüvvəsi və mütəxəssislər çatışmırdı. Odur ki, iş həcminin öhdəsindən gəlmək asan olmurdu. Dövrün tələbləri isə ağırdı. Dəmiryol teleqrafında Morze sistemli cəmi bir aparat işləyirdi. 1918-ci ilin oktyabrında Bakı-Vladıqafqaz Dəmiryolu hələ yalnız Xaçmaza qədər hərəkət edirdi. Hökumət Dərbənd və Petrovsk (Mahaç-Qala, Şamil-Qala) rabitəni bərpa et-

mək işini davam etdirirdi. Bunun nəticəsində 1918-ci il oktyabrın 15-də artıq Dərbəndə Bakıdan ilk qatar yola salınmışdı (143).

Rəsmi dövlət orqanı «Azərbaycan» qəzetinin 1918-ci il 3 noyabr tarixli 25-ci nömrəsində Cümhuriyyətin poçt və teleqraf naziri Ağa Hacı Aşurovla söhbət dərc edilmişdi. Nazir söhbət əsnasında bildirdi ki, hazırda Nazirlik güclü şəkildə dağılmış teleqraf yollarının bərpa edilməsi ilə məşğul olur. Əsas tədbirlər ona yönəldilmişdir ki, tezliklə, Quba teleqraf xətti bərpa olunsun. Nazirlik son zamanlar zədələnmiş teleqraf müəssisələrinin də təftişinə başlamışdır və onların bərpası üçün maliyyə vəsaiti müəyyənləşdirilmişdir.

1918-ci il oktyabrın 21-də «Azərbaycan» qəzetində Poçt və Teleqraf Nazirliyinin növbəti məlimatı dərc olunmuşdu. Məlumatda bildirilirdi ki, Nazirlik poçtla yanaşı teleqraf şəbəkəsinin də genişləndirilməsinə böyük əhəmiyyət verir və bununla əlaqədar əvvəlki anarxiya dövründə dağılmış şəbəkələrin bərpası üçün fəal tədbirlər görür. Məlumatda deyilirdi ki, Nazirlik bütün respublikada rabitə orqanlarının, o cümlədən teleqrafın təşkili üçün addımlar atır, bu məqsədlə ali texniki və aşağı təhsilli qulluqçu kadrları işə dəvət edir. Nazirlik xəbər verirdi ki, həmçinin vahid Azərbaycan Teleqraf Dairəsini təşkil etməyi də nəzərdə tutur (144).

Məlumatda daha sonra bildirilirdi ki, eyni zamanda yaxın vaxtlarda Bakıda radioteleqrafçılar hazırlayan məktəb açılacaqdır. Poçt və Teleqraf Nazirliyi teleqraf tariflərinin də aşağı salınmasına çalışır və bu işdə Rusiya ilə Avropa ölkələrinin optimal təcrübəsini öyrənir (145).

Gənc respublikanın maliyyə sarıdan çətinliyi olsa da, o rabitənin inkişafına bacardıqca artıq pul vəsaiti ayırmağı unutmurdu. Məsələn, 1918-ci il oktyabrın 21-də Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Poçt və Teleqraf Nazirliyinin sərəncamına 20 min rubl vəsait ayrılmışdı. Həmin il oktyabrın 27-də isə Azərbaycan hökuməti yenidən poçtla bərabər teleqraf müəssisələrinin də cari ehtiyacları üçün Poçt və Teleqraf Nazirliyinin sərəncamına daha 50 min rubl ayırmışdı (146).

...Yeni teleqraf şəbəkələri əmələ gəlirdi. Məsələn, təkcə 1918-ci ildə Quba mahalında 3 teleqraf xətti çəkilmişdi (147).

1919-cu ildə respublikada teleqraf quruculuğunun inkişafında daha artıq irəliləyişlər olmuşdu. Bu işdə poçt və teleraf naziri Aslan bəy Səfikürdskinin (Səfikürdlünün) zəhməti böyük idi. O, ölkə ərazilərində rabitənin bütün növlərinin, o cümlədən teleqrafın inkişaf etdirilməsinə var gücünü sərf edirdi. A. Səfikürdskinin Poçt və Teleqraf Nazirliyi üzrə verdiyi 1919-cu il 10 fevral tarixli əmrində bildirilirdi ki, o, bu tarixdən poçt-teleqraf müəssisələrinə baxmaq üçün Gəncəyə yola düşür və bununla əlaqədar Nazirliyin idarəsinə müvəqqəti rəhbərlik yollar naziri cənab X. Məlik-Aslanova həvalə olunur. A. Səfikürdski Gəncədən xidməti ezamiyyətdən fevralın 16-da qayıtmışdı (148).

Hökumət respublikadakı teleqraf işini bir mərkəzdə cəmləşdirməyə çalışırdı. «Azərbaycan» qəzetinin 1919-cu il 13 fevral tarixli 32-ci nömrəsində bildirilirdi ki, hökumət yaxın günlərdə Gürcüstan və Ermənistanadakı kimi Azərbaycan Teleqraf Agentliyi açmağa çalışır (149).

...Teleqrafçı kadrların hazırlanması gündəmdə duran ən vacib məsələlərdən biri idi. Axı hər şeyi ixtisaslı kadrlar həll edirdi. 1919-cu il fevralın 22-də «Azərbaycan» qəzetində Poçt və Teleqraf Nazirliyinin elanı verilmişdi. Elandə məlum edilirdi ki, fevralın 24-də bazar ertəsi poçt-teleqraf məktəbinin açılışı olacaqdır. Məktəbə daxil olmaq istəyənlərin ərizələri Poçt və Teleqraf Nazirliyində xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur tərəfindən qəbul olunur. Nazirliyin dəftərxana müdiri Blajeovski (150).

1919-cu ildə Azərbaycan Parlamentində Poçt və Teleqraf Nazirliyi tərəfindən təqdim edilmiş qanun layihəsinə baxılmışdı. Parlamentin 24-cü iclasında həmin məsələnin müzakirəsində deputat Ağa Hacı Aşurov (səbiq poçt və teleqraf naziri - İ.Ə.) öz çıxışında bildirmişdi ki, teleqrafda işləyənlər hələ də köhnə qərarla məvacib alırlar və həm də bu azdır. A. Aşurov teleqrafçıların əmək haqqının artırılmasının zəruriliyini irəli sürmüşdü (151).

1919-cu il iyunun 7-də nazir Camo bəy Hacınski Poçt və Teleqraf Nazirliyi üzrə 55 nömrəli əmr vermişdi. Əmr poçtla yanaşı

teleqraf əməliyyatlarının inkişafının daha düzgün aparılmasına yönəlmişdi. Həmin əmrlə poçt və teleqraf növləri ilk dəfə olaraq iki müstəqil təşkilata ayrılmışdı. Belə ki, Baş Poçt Teleqraf Kontoru iki hissəyə: Bakı Poçt Kontoruna və Bakı Teleqraf Kontoruna bölünmüşdü. Nazir C. Hacınskinin əmri ilə Gəncə Poçt-Teleqraf Kontorunun rəis köməkçisi, I-ci dərəcəli məmur Abbas bəy Ağayev 1919-cu il iyulun 1-dən yeni təsis olunmuş müstəqil Bakı Teleqraf Kontorunun rəisi təyin olunmuşdu (152).

1919-cu il oktyabrın 11-də Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə poçt və telefonla yanaşı yeni teleqraf qaydaları da qüvvəyə minmişdi. Yeni teleqraf qaydaları ilə hər sözə görə 50 qəpik, 50 verst dairəsindən çox məsafədə hər sözə görə də 50 qəpik, təcili teleqramlar üçün hər sözə 3 rubl, təbrik teleqramları üçün hər sözə görə 6 rubl idi. Yeni tarif haqqında qaydalarla respublikada teleqraf və telefon xətlərindəki gərginliyin nizama salınması məqsədilə bildirilirdi ki, beynəlxalq teleqrafla növbədənəknar və birbaşa danışıqlar aparmaq hüququndan Parlamentin sədri, Nazirlər Şurasının sədri, hökumət üzvləri, Qarabaq və Qazaxın general-qubernatorları, hərbi nazir, Baş Qərargah rəisi, hərbi dəstələrin rəisləri istifadə edə bilərdi. Qalan bütün şəxslər bunun üçün poçt və teleqraf nazirindən xüsusi icazə almalıydılar. 1919-cu ilin oktyabrında Batumla teleqraf rabitəsi genişlənmişdi. Poçt və Teleqraf Nazirliyi Gürcüstan hökuməti ilə və Batumdakı ingilis komandanlığıyla Azərbaycandan Batum Vilayətinə göndirilən teleqramların tarif məsələlərinin qurulması üçün razılığa gəlmişdi. Razılığa əsasən teleqraf-teleqram mübadiləsi zamanı hər bir danışıqın qiyməti 6 rubl 50 qəpik idi ki, bunun da 2 rublu Gürcüstanın nəfinə keçirdi (153).

...Aylar ötdükcə respublikada teleqraf xətlərinin uzunluğu getdikcə artırdı. Poçt və Teleqraf Nazirliyinin 1919-cu il 29 oktyabr tarixli məlumatına görə Ağdamdan Karyaginə (indiki Füzuli - İ.Ə.) qədər 22 verst (1 verst 1067 kvadrat metrə bərabərdir - İ.Ə.) uzunluğunda teleqraf xəttinin çəkilməsi başa çatdırılmışdı (154).

Poçt və Teleqraf Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə respublikada rabitə işinin inkişafının təbliği dövrü mətbuat səhifələrində

mütəmadi surətdə işıqlandırılırdı. Xüsusilə rəsmi dövlət orqanı olan «Azərbaycan» qəzetində Poçt və Teleqraf Nazirliyinin əmr və sərəncamları, rabitə, onun ayrı-ayrı növləri üzrə görülən işlər haqqında tez-tez gündəlik məlumatlar və cari informasiyalar dərc olunurdu. Bu cür məlumatlar sahə qəzetlərində də dərc edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1919-cu ildə Bakıda «Teleqraf» və «Utrennie teleqrammi» qəzetləri çıxırdı (155).

1919-cu il noyabrın əvvəlində Xaçmaz-Quba-Qusar teleqraf xəttinin təmiri başlanmış, xətlər bərkidilmiş və teleqraf dirəklərinin bir hissəsi yeniləri ilə əvəzlənmişdi. Bu haqda Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinin Texniki Şöbəindən xəbər verilirdi (156). Həmin il noyabrın 6-da «Azərbaycan» qəzetində poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacınskinin 3377 nömrəli əmri dərc olunmuşdu. Əmrdə respublikanın hökumət məmurlarının və şəxsi adamların teleqraf-telefon xidmətlərindən istifadəsinə dair 3 dərəcəli istifadə qaydaları haqqında açıqlama verilirdi (157).

Teleqraf şəbəkəsi müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün də tədbirlər görüldü. Məsələn, Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyi köhnə teleqraf xətlərinin təmiri və yenidən bərpası üçün «Persi Klark» firmasından 2 milyon dəyərinə 3 min pud polad və dəmir naqillər almışdı (158).

Yerlərdən Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinə daxil olan məlumatlarda teleqraf quruculuğu barədə də bəhs olunurdu. Məsələn, 1919-cu il noyabrın 18-də daxil olmuş məlumatda bildirilirdi ki, Hacıqabuldan Salyan vasitəsilə Ost-Kulyuk adasına qədər teleqraf xəttinin təmiri başlanmışdır (159). 1919-cu il noyabrın 18-nə olan digər məlumata görə Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinin təşkilatçılığı ilə Nuxa-Vartaşen (indiki Oğuz - İ.Ə.) - Nic-Qutqaşen (indiki Qəbələ - İ.Ə.) teleqraf xəttinin təmiri və bərpası işləri başa çatdırılmış, bütün məntəqələrdə teleqraf müəssisələri fəaliyyətə başlamışdır. Məlumatda Poçt-Teleqraf Dairəsi tərəfindən həmçinin Sığırçı (Kürdəmirdə kənd - İ.Ə.) - Petropavlovka (indiki Şirvan - İ.Ə.) - Qaradonlu (indiki İmişli - İ.Ə.) teleqraf xəttinin də bərpasına başlandığı bildirilirdi (160). Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyinin 1919-cu il 29 noyabr

tarixli növbəti məlumatında deyilirdiki, Kür çayı vasitəsilə Qarabağa teleqraf kabeli çəkilir (161).

...Yenə Zaqafqaziyanın qonşu ölkələri ilə rabitənin qurulması və aparılması Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün həyati bir iş idi. Bunu o vaxtkı vəziyyət özü zəruri edirdi... Məsələn, Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyi 1919-cu il dekabrın 13-də Ermənistanla da teleqraf mübadiləsinin tariflərini təsdiq etmişdi (162). Başqa bir misal. Azərbaycan Cümhuriyyətinin poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacınskinin tapşırığı ilə Nazirliyin nümayəndəsi 1919-cu il dekabrın 22-də Tiflis şəhərinə ezam olunmuşdu ki, gürcü hökuməti və Batumdakı ingilis komandanlığı ilə danışıqlar aparılsın, Azərbaycanın bütün Qərbi Avropa ölkələri ilə teleqraf rabitəsinin qurulması məsələsi həll olunsun (163). Bu danışıqlar nəticəsində Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyi 1919-cu il dekabrın 24-də Gürcüstan hökuməti və Batumdakı ingilis komandanlığı ilə Qafqaz üzrə teleqraf tarifi barədə saziş bağlamağa nail olmuşdu. Tarifə görə Azərbaycandan Batum Vilayətinə vurulan hər bir teleqrama görə 6 rubl 50 qəpik ödənilməliydi ki, bunun da 2 rublu Gürcüstanın xeyrinə keçirilməliydi (164). Əldə edilmiş həmin sazişə əsasən 1920-ci il fevralın 10-da Bakı ilə Batumda yerləşən Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş konsulluğu arasında teleqraf əlaqəsi yaradılmışdı (165).

1920-ci il martın 1-də Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin-AzərTac-ın təsis olunması teleqraf sahəsinin inkişafının nəticəsi və respublikanın informasiya həyatında yenilik və mühüm hadisə idi.

Qonşu İranla teleqraf rabitəsinin qurulması və inkişaf etdirilməsi respublika üçün əhəmiyyət daşıyan məsələ idi. 1920-ci il aprelın 6-da Azərbaycan və İran arasında teleqraf mübadiləsi haqqında müqavilə bağlanmışdı. Tərəflər arasında bağlanan müqaviləyə görə teleqraf tarifi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdi: adi teleqramlarda hər bir sözə görə 8 rubl və teleqraflar üçün hər bir sözə görə 20 rubl ödənilməliydi (166).

Telefon rabitəsi

Rabitənin bu önəvi və geniş yayılmış mühüm növünün də inkişaf etdirilməsi Poçt və Teleqraf Nazirliyinin ümdə vəzifəsi idi. Telefondan sui-istifadə edənlərə qarşı Nazirlik sərt mövqə tutur və qanuni tədbirlər görürdü. 1918-ci il noyabrın 9-da poçt və teleqraf naziri Ağa Hacı Aşurov «Azərbaycan» qəzetinin 34-cü nömrəsində telefondan istifadə hüquqları barədə bəhs edərək bildirmişdi ki, bütün dəmiryol və hərbi qurumların məmurları hökumət telefonundan yalnız Nazirlik tərəfindən təsdiq olunmuş tarifə uyğun istifadə edə bilərlər. Nazir A. Aşurov bu işə nəzarət etməyi Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinin rəisinə bir daha tapşırmışdı (167).

Telefon rabitəsinin inkişafı zamanı Azərbaycan Respublikasından kənar əlaqələr və birgə əməkdaşlıq da mühüm rol oynayırdı. Məsələn, Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyi 1918-ci il dekabrın 23-də Krasnovodsk-Bakı-Xəzər sualtı telefon kabel xəttinin zədələnməsinin səbəblərini araşdırmaq üçün Krasnovodsk şəhərinə (Türkmənistan - İ.Ə.) kiçik ekspedisiya ezam etmişdi (168).

...1919-cu il yanvarın 10-da mətbuatda dərc edilən məlumatda xəbər verilirdi ki, fəaliyyəti dayanmış Bakı-Gəncə-Tiflis Beynəlxalq Telefon Şəbəkəsi yenidən işləməyə başlamışdır (169). Həmin il fevralın 25-də Azərbaycan hökuməti «Bakı Şəhər Telefon Şəbəkəsinin kontragenti» Bierinqin müraciətinə əsasən telefon faksının müvəqqəti olaraq dəyişdirilməsi haqqında» qərar qəbul etmişdi.

Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyi telefon şəbəkəsi strukturlarını ixtisaslı və təcrübəli mütəxəssis kadrlarla möhkəmləndirirdi.

TƏYİNAT. Azərbaycan poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacınskinin 1919-cu il 25 iyun tarixli 67 nömrəli əmri ilə Kiyev Dövlət Politexnik İnstitutunu bitirmiş mühəndis Cəmil bəy İsmayıl oğlu Vəzirov iyunun 20-dən sayılmaqla Bakı Telefon Şəbəkəsinin hökumət inspektoru vəzifəsinə təyin edilmişdi (170).

O, 1919-cu il mayın əvvəllərində Azərbaycan Parlamentində Parlamentin fəaliyyətinə həsr edilmiş 3-cü konfransda iştirak etmişdi. C. Vəzirov sağ hümmətçi-mənşevik idi. Həmin konfransda seçilən 11 nəfərdən ibarət Komitənin tərkibinə seçilmişdi. Cəmil bəy Vəzirov sonralar, 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan SSR-in ilk xalq poçt və teleqraf komissarı olmuşdu... (171).

...Telefon şəbəkəsi işçilərinin vəzifə pillələrində irəli çəkilməsi kimi həvəsləndirici praktikadan da istifadə olunurdu. Məsələn, nazir Camo bəy Hacınskinin 1919-cu il 25 iyun tarixli 68 nömrəli əmrilə Bakı Telefon Şəbəkəsinin hökumət inspektoru Tarnoqradski tutduğu vəzifəsindən azad edilərək Poçt və Teleqraf Nazirliyinin Dəftərxanasının məsul işçisi vəzifəsinə təyin edilmişdi (172).

Telefondan istifadə hallarının pozulmasına qarşı Poçt və Teleqraf Nazirliyinin mövqeyi birmənalı və bərk idi. Məsələn, Nazirliyin adından 1919-cu il avqustun 12-də «Azərbaycan» qəzetində çıxış edən Bakı Telefon Şəbəkəsində hökumət inspektoru Cəmil bəy Vəzirov xəbərdarlıq edirdi ki, bəzi abonentlər mənzillərini dəyişərkən telefondan istifadə hüquqlarını pozaraq özbaşına telefon aparatlarını çıxarırlar ki, bu da yolverilməzdir. Hökumət inspektoru qəti xəbərdarlıq edirdi ki, mövcud qaydaları pozan belə abonentlər barədə telefondan istifadə etmək hüququndan məhrum etməyədək tədbirlər görülməkdədir (173).

...«Azərbaycan» qəzetində 1919-cu il sentyabrın 13-də verilən məlumatda bildirilirdi ki, Şuşa şəhərində telefon şəbəkəsinin qurulması başa çatmaq üzrədir və şəhər sakinləri tezliklə, Bakı-Gəncə-Tiflis Beynəlxalq Telefon Şəbəkəsinə qoşula biləcəklər (174).

1919-cu il oktyabrın 11-də Azərbaycan hökumətinin 648 nömrəli qərarı və Poçt və Teleqraf Nazirliyinin müvafiq əmri ilə 1 il müddətində (1 iyul 1919-cu il-1 iyul 1920-ci il) abonent haqqını tənzimləyəcək yeni telefon tarifi qüvvəyə mindi. Telefon tarifi orta hesabla 100 faiz artdı. Yeni tarif (qiymət) üzrə müştərilər Bakı və Tiflislə danışıqna görə 3 dəqiqiyə 7 rubl 50 qəpik ödəməli idilər.

Bu məbləğ danışıqdan asılı olaraq 15 rubla qədər idi (175). Telefonla teleqram və onun surətini verməyə görə tarif 5 rubl idi. Bakı-Tiflis, Tiflis-Bakı ilə danışığa görə adi danışıqın qiyməti 3 dəqiqə 15 rubl, əlavə hər dəqiqəyə görə 5 rubl, 3 dəqiqə təcili danışığa görə 45 rubl, əlavə 3 dəqiqənin hər dəqiqəsi 15 rubl, təcili sifariş və danışıq üzrə 5 rubl, Gəncədən Tiflisə adi danışıqın 3 dəqiqəsi 9 rubl, əlavə hər dəqiqə 3 rubl, təcili danışıqın hər 3 dəqiqəsi 27 rubl, əlavə danışıqın hər 3 dəqiqəsi 9 rubl idi. Bakıdan Gəncəyə adi danışıqın 3 dəqiqəsi 36 rubl, əlavə hər dəqiqəsi 12 rubl, təcili tapşırıq və adi danışıq üzrə 5 rubl idi (176).

Bakı şəhərində abonentlərin telefon aparatlarından istifadə tarifləri aşağıdakı kimi idi:

- 2 verst məsafəyə görə 576 rubl, aralıq məsafə üçün 307 rubl 20 qəpik, Qara Şəhərdə telefon aparatı üçün 783 rubl 35 qəpik, orada ara məsafə üçün 391 rubl 70 qəpik, Ağ Şəhərdə aparatdan istifadə üçün 1059 rubl 85 qəpik, orada aralıq məsafə üçün 499 rubl 20 qəpik, Bayılda 645 rubl 10 qəpik, orada ara məsafə üçün 384 rubl, Bibi Heybətdə aparata görə 1152 rubl, orada ara məsafə üçün 537 rubl 60 qəpik, Balaxanı-Sabunçu, Binəqədi və Suraxanıda 1920 rubl, ara məsafə üçün 576 rubl, əlavə aparat üçün 192 rubl, zəngə görə 38 rubl 40 qəpik, 6 nömrəli kommutatora görə 384 rubl, 12 nömrəli kommutatora görə 499 rubl 20 qəpik, 25 nömrəli kommutatora görə 614 rubl 40 qəpik idi (177).

«Telefona görə abonent haqqının artırılması haqqında» hökumətin 1919-cu il 11 oktyabr tarixli 648 nömrəli qərarında telefon danışıqlarında növbədənənar istifadə hüququna malik olanlar barədə də göstərilirdi. Qərarın 1-ci bəndində göstərilirdi ki, beynəlxalq telefonla növbədənənar danışmaq hüququndan Parlamentin sədri, Nazirlər Şurasının sədri, hökumət üzvləri, Qarabağ və Qazax general-qubernatorları, hərbi nazir, baş qərargah rəisi və hərbi dəstə rəisləri istifadə edirlər. Yuxarıda adları çəkilən şəxslər həmçinin birbaşa da danışmaq hüququndan istifadə edə bilərdilər. Qalan şəxslər telefon danışıqları üçün hər dəfə Poçt və Teleqraf Nazirliyindən xüsusi icazə almaltı idilər (178).

Qərarda göstərilən tələblərin icrası Poçt və Teleqraf Nazirliyi ilə yanaşı həmçinin Bakıda əsas telefon kontragenti olan E. F. Bierinq yoldaşlıq şirkətinə həvalə olunmuşdu. Şirkətə tapşırılmışdı ki, 6 ay müddətində telefon şəbəkəsini 100 abonent genişləndirsin və onları lazım olan bütün materiallarla təmin etsin. Qərarın 2-ci bəndi ilə Poçt və Teleqraf Nazirliyinə hüquq verilir ki, həmin müddətdə qərarın maddələrində göstərilənlər yerinə yetirilməyə, E. F. Bierinq yoldaşlığı 100 faiz əlavə cəzalandırılsın (cərimələnsin - İ.Ə.) (179).

Qərarın icrasına, Bakı Telefon Şəbəkəsinin qurulmasına, saxlanması, inkişaf etdirilməsinə və istismarına Azərbaycan Cümhuriyyəti Poçt və Teleqraf Nazirliyinin Sahil küçəsində, milyonçu Mir Babayevin evində yerləşən binasında əyləşən Bakı Telefon Şəbəkəsinin hökumət inspektoru Cəmil bəy Vəzirov (əlaqə telefon nömrəsi-9-03) nəzarət edirdi. O, telefon abonentlərini hər gün E. F. Bierinq və K-0-nın düzgün olmayan fəaliyyəti barədə ərizəylə müraciət edənləri hər gün saat 11-dən 2-dək şəxsən qəbul edirdi (180).

Zaman-zaman respublikada telefon şəbəkəsi genişlənir və təkmilləşirdi. 1919-cu ilin oktyabr-noyabrında cəmi 8 nəfər qulluqçusu olan Bakı Beynəlxalq Telefon Stansiyası fəaliyyət göstərirdi. Bakı şəhər abonentləri Tiflis və Gəncə ilə danışmaq üçün Mərkəzi Stansiyaya-39-29 nömrəli telefona ərizə ilə müraciət edirdilər (181).

...Telefon xəttlərinin uzunluğu ayba-ay artırdı. 1919-cu ilin noyabrınadək 443 verst uzunluğu olan telefon naqilləri bərpa və təmir olunmuşdu. Həmçinin Ləki-Ağdaş, Ucar-Göyçay və Bakı-Yevlax telefon rabitəsi qurulmuş, Qazax və Zaqatala qəzaları arasında da belə rabitə qurulmaqda idi (182).

Azərbaycan Poçt və Teleqraf Dairəsinin 1919-cu il noyabrın 18-nə olan məlumatına görə həmin Dairənin təşkilatçılığı ilə Ucardan Göyçayədək telefon xəttinin çəkilişi başlanmışdı. (183). Poçt və Teleqraf Nazirliyi bütün respublika ərazisində telefonlaşmaya ümumiyyətlə ciddi yanaşır və bunu gündəlik nəzarətdə saxlayırdı. Nazirliyin 1919-cu il 26 noyabr tarixli növbəti məlumatında

bildirilirdi ki, artıq Bakı-Gəncə-Tiflis Baş Telefon danışıq məntəqəsinin inşaat işləri başa çatmışdır. Bir sıra yeni telefon xətlərinin tikinti planı hazırlanmış, onların hazırlanması Nazirliyin mühəndisi Cəmil bəy Vəzirova tapşırılmışdı. Bakını Qarabağla, Bakını Yalama ilə və Muğanla birləşdirən tikinti layihələri belələrindən idi (184). 1919-cu il noyabrın 29-da Nazirlik tərəfindən mətbuata verilən yeni məlumatda bildirilirdi ki, hazırda Bakını Qarabağla birləşdirən əsas telefon naqillərinin təmiri başa çatdırılmışdır (185).

...Bəzən Azərbaycanın xarici rabitəsində fasilələr əmələ gəlirdi. Məsələn, 1919-cu il dekabrın 20-də Bakı-Tiflis Beynəlxalq Telefon Xətti kəsilmişdi. Buna səbəb Gürcüstan ərazisində xəttin kəsilməsi olmuşdu... (186).

Telefon şəbəkəsində işləyən fəhlə və qulluqçuların əmək haqqının artırılması, onların ərizə və şikayətlərinə baxılması da Poçt və Teleqraf Nazirliyinin cari diqqət mərkəzində olan məsələlərdən idi. Bununla əlaqədar 1920-ci il fevralın 10-da Nazirlikdə yeni əmək haqqı tarifləri üzrə komissiya yaradılmışdı. Komissiyaya digər əlaqədar nazirliklərin, o cümlədən əmək, maliyyə, Dövlət Nəzarəti nazirliklərinin nümayəndələri də daxil idi. Komissiya üzvləri fəhlə və qulluqçulara bilavasitə, həmçinin mətbuat vasitəsi ilə onların yeni əmək haqqı tarifləri və əmək haqları barədə izahatlar verirdilər. Şikayəti olan telefon şəbəkələrinin fəhlələri və qulluqçuları şikayətləri, yaxud onlara aydın olmayan sualları olduqda komissiyaya müraciət edə bilərdilər. İlk vaxtlarda komissiyanın telefon şəbəkələrində pul vəsaitlərinin artırılmasına həsr olunmuş 3 iclası keçirilmişdi (187).

Nazirliyin Poçt-Teleqraf Dairəsinin «Azərbaycan» qəzetinin 1920-ci il 11 fevral tarixli 26-cı nömrəsində dərc olunmuş elanında bildirilirdi ki, bütün hökumət və digər idarə və təşkilatların, müəssisələrinin telefon çəkdirmək istəyən məmur və qulluqçuları bunu Poçt və Teleqraf Nazirliyinə yalnız öz rəisləri müdirləri vasitəsi ilə müraciət etməklə həyata keçirə bilərlər (188).

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin 1919-cu il 10 oktyabr tarixli qərarı ilə qüvvəyə minmiş telefon qaydalarında hər

il telefondan istifadə edənlərin yeni siyahısı hazırlanır və bu siyahı rəsmi aktla təsdiqlənirdi. Bununla əlaqədar abonentlərə mətbuat vasitəsilə də qabaqcadan xəbərdarlıq olunurdu. Məsələn, Bakı Telefon Şəbəkəsində hökumət inspektoru M. A. Əliyevin «Azərbaycan» qəzeti vasitəsi ilə paytaxtın telefon şəbəkəsinin bütün abonentlərinə ünvanlanmış 1919-cu il 16 aprel tarixli müraciətində bildirilirdi ki, Azərbaycan Respublikasının Poçt və Teleqraf Nazirliyinin xüsusi sərəncamı ilə E. F. Bierinq və K-0 arasında bağlanmış kontrakta əsasən 1920-1921-ci illər üçün abonentlərin yeni siyahısı nəşrə hazırlanır. Siyahıya daxil olmaq istəyən telefon abonentləri öz telefon nömrələrini E. F. Bierinq və K-0-cının kontorunda qeydiyyatdan keçsinlər (189).

Radio rabitəsi

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti, Poçt və Teleqraf Nazirliyi o dövr üçün yeni rabitə növü sayılan radio rabitəsinin təşəkkülünə və inkişafına da eyni səylə çalışırdı. Bunu o dövrün xarakterik faktları da sübut edir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1918-ci il mayın 30-da Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması haqqında «İstiqlal Bəyannaməsi» məhz radioteleqrafla dünya ölkələrinin paytaxtlarına xəbər verilmişdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Tiflisdən köçəndən sonra 1918-ci ilin yayında Gəncədə radiostansiya fəaliyyətə başlamışdı. Radiostansiya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin həyata keçirdiyi quruculuq işləri və tədbirləri ilə bağlı informasiyaları yerli və beynəlxalq efirə verirdi (190).

...Poçt və Teleqraf Nazirliyi 1918-ci il oktyabrın 21-də rəsmi dövlət orqanı «Azərbaycan» qəzetinin 14-cü nömrəsində məlumat dərc etdirmişdi. Məlumatda bildirilirdi ki, Nazirlik Azərbaycanda qəbuledici radiostansiyanın qurulması üçün addımlar atır və bununla əlaqədar ali texniki və aşağı təhsilli kadrları qulluğa toplayır (191). Qəzetin 1918-ci il 3 noyabr tarixli 25-ci nömrəsində isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin poçt və teleqraf naziri Ağa Hacı Aşurovla söhbət-müsahibə dərc olunmuşdu. Nazir bildirirdi ki,

Bakıda radiostansiya bərpa olunur, keçmiş hökumət («Sentro Kaspı Diktaturası» nəzərdə tutulur - İ.Ə.) tərəfindən Xəzər dənizinə atılmış radioaparaturanın hissələri tapılıb üzə çıxarılır. Hələlik, Bakı qəbuledici stansiyası ancaq Yelizavetpol, Tiflis, Kars və Konstantinopol ilə rabitə yarada bilir. Yaxın vaxtlarda Bakıda radioteleqrafçılar hazırlayan məktəb də açılacaq (192).

1919-cu ilin avqustun sonundan Bakıda Azərbaycanın Sahil radiostansiyası fəaliyyətini bərpa etmişdi. Radiostansiya Azərbaycan Cümhuriyyətinə Bakını tərk edərək ingilis qoşunlarının Hərbi Qərargahı tərəfindən verilmişdi. İngilislərə isə o vaxtı ilə İranda kazak aqvardiyaçı dəstəsinin komandiri olmuş, Bakıdakı erməni Milli Şurası ilə sıx əlaqədə Azərbaycanda qanuni hakimiyyəti - Azərbaycan Cümhuriyyətini devirmək məqsədilə güya «Qafqaz - Xəzər hökuməti» deyilən üzdənirəq müvəqqəti oyuncaq qurum yaratmış polkovnik Lazar Biçeraxovdan miras qalmışdı. Lakin bu radiostansiya 3-cü dərəcəli olub zəif gücə, cəmi 2 kilovat tutuma malik idi. 1919-cu ilin avqustunda ingilislər Bakını tərk edərək həmin radiostansiyanın əsas hissələrini söküb aparmışdılar... (193).

Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyi Tiflisdəki ingilis missiyası qarşısında həmin radiostansiya hissələrinin və əmlakın qaytarılması məsələsini qaldırılmışdı. Avropanın bir sıra böyük radiostansiyaları - Lion (Fransa), Roma, Xörst (İngiltərə), Nayen (Almaniya) və s. radiostansiyaların səngiməyən radioteleqramlarının (bülletenlərin) qəbulu və ötürülməsində müvəffəqiyyətlə işlədikləri halda Bakıdakı Sahil radiosu hələ belə səviyyəyə çata bilmirdi. Radiostansiyanın qulluqçuları da sayca az idilər və ştatların artırılması zərurəti yaranmışdı. Lazım olan 12 qulluqçu əvəzinə yalnız 7 nəfər işləyirdi. Bi isə Avropa ilə birbaşa rabitəni aparmaqda çətinlik yaradırdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyi 1919-cu ilin avqustun sonunda İnformasiya mətbuatı mərkəzi rolunu oynayacaq Azərbaycan Radioteleqraf Agentliyi təşkil etməyi planlaşdırmışdı (194).

...Sahil radiostansiyası hər halda 1919-cu ildə Rusiyada baş verən həyəcanlı hadisələr, o cümlədən Qərb və Şimal

cəbhələrindəki operativ döyüş əməliyyatları, xüsusən də bolşevik məlumatları-radiobülletenləri verirdi. Bu məlumatlar demək olar, hər gün rəsmi dövlət orqanı - «Azərbaycan» qəzetində və digər mətbuat vasitələrində dərc olunurdu (195).

.... Lənkəran-Muğan Respublikası dövründə (25 aprel-26 iyul 1919-cu il) Lənkəranda yerli radiostansiya fəaliyyət göstərirdi. Bu sovet respublikası süquta uğradıqdan sonra bolşeviklər Lənkəranı tərk edərək yerli radiostansiyanı tamamilə dağıtdıqları üçün onun bərpası mümkün olmamışdı (196).

1919-cu ilin oktyabrında Bakıda fəaliyyət göstərən Sahil Radiostansiyasında qulluqçuların sayı 33 nəfər idi. Sahil Radiostansiyası qəbuledici-ötürücü olduğundan onun gücü yalnız Zaqafqaziya hüduqlarında fəaliyyət göstərməyə çatırdı. Bilavasitə ikitərəfli rabitə Tiflis, Krasnovodsk və Petrovsk (Dağıstan), Həştərxan və Yerevanla mövcud idi. Radioteleqramların qəbulu dairəsi isə geniş idi. Belə ki, Bakı radiostansiyası Petroqrاد, Moskva, Sarskoe-Selo, Paris, Bəsə, Konistontinopol, Daşkənd, Sevastopol, Nikolayev, Odessa, Türkünstan, Mesopotomiya (İkiçayarası - İ.Ə.), Kiçik Asiyadan və s. radioteleqramları qəbul edə bilirdi. Stansiya 2 qəbuledici və 3 gücləndirici, habelə 1 generatorla işləyirdi. Radiostansiyanın fəaliyyət dairəsinin getdikcə genişləndirilməsi, məsafə miqyasının artması Azərbaycanın Avropaya pəncərə açılmasında, iqtisadi və siyasi maraqlarının təbliğində böyük əhəmiyyət kəsb edirdi (197).

Azərbaycan Cümhuriyyəti Qərb ölkələri ilə, ilk növbədə Fransayla əlaqələrə xüsusi diqqət yetirirdi. 1919-cu il oktyabrın ortalarında Fransa hərbi missiyasının, Ticarət və Sənaye Nazirliyi nümayəndəliklərinin Bakıya gəlişindən sonra həmin ölkənin teleqram və telefon kompaniyası Prezidenti Azərbaycan nümayəndəliyi ilə qarşılıqlı razılaşmaya əsasən Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin poçt-teleqraf işlərinin ümumdünya standartlarına uyğunlaşdırılması söhbətləri zamanı, Gəncə radiostansiyasının Eyfel qülləsindəki (Fransa) Avropa radiostansiyasına qoşulması üçün

Azərbaycana xeyli radiorabitə avadanlıqları göndərilmiş və onların quraşdırılması üçün öz mühəndislərini ezam etmişdi. Bunun nəticəsində 1919-cu il noyabrın 28-də Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Əli Mərdan bəy Topçubaşov Eyfel qülləsindən Gəncəyə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin sədri Fətəli xan Xoyskiyə birbaşa xətlə radiotelefon (teleqram) açmış, Avropa ilə rabitə quran Azərbaycanın ilk radiostansiyasının fəaliyyətə başlaması münasibətilə onu təbrik etmişdi. Radioteleqramda deyilirdi: «Azərbaycanda ilk radiostansiyanın fəaliyyətə başlamasını alqışlayıram, hansı ki, bizim döğmə Vətənimizin mədəni-iqtisadi inkişafında böyük rol oynayacaqdır» (198).

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rabitə (poçt və teleqraf) nazirləri



XUDADAT BƏY MƏLİK-ASLANOV

(1879 – 1935)

Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi. Fəal istiqlal mücahidlərimizdən biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci və ikinci hökumət kabinellərində - 1918-ci il mayın 28-dən oktyabrın 6-dək ilk yollar, poçt və teleqraf naziri olmuşdur (199).

Xudadat bəy Ağa bəy oğlu Məlik-Aslanov 1879-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. O, 1898-ci ildə Şuşa realni məktəbini bitirmiş, 1904-cü ildə Peterburq (indiki Sankt-Peterburq) Yol Mühəndisliyi İnstitutuna daxil olmuş və 1904-cü ildə oranı 1-ci dərəcəli diplomla bitirtirmişdi (Xudadat bəy dəmir yol nəqliyyatı və texnika elmləri sahəsində ilk azərbaycanlı professorlardan biri olmuşdur (200). Tələbəlik, Peterburq mühitində 1901-1904-cü illərdə Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) üzvü olan Xudadat bəy Məlik-Aslanov sonra heç bir partiya daxil olmamış və ömrünün axırınadək bitərəf qalmışdı. İnstitutu bitirdikdən sonra təyinat əsasında Sankt-Peterburqda Voloqda-Petrozavodsk Dəmiryolunun çəkilişi ilə əlaqədar Peterburq İdarəsində 6 ay mühəndis vəzifəsində işləmişdi (201).

1905-ci ilin əvvəlində X. Məlik-Aslanov Tiflisə köçmüş və Zaqafqaziya Dəmiryolu sisteminə çalışmağa başlamışdı.

Zaqafqaziya Dəmiryolu İdarəsinin işçisi kimi o, əvvəlcə mühəndis, sonra Stansiya rəisinin köməkçisi, daha sonra isə Zaqafqaziya Dəmiryolunun ən ağır və dağlıq hissəsi hesab edilən Suram Aşırımı keçidində yol xidməti rəisinin köməkçisi və rəisi olmuşdu. Onun rəhbərliyi altında həmin xidmət sahəsində xeyli mülki tikinti aparılmış, İkinci Dəmiryol Xəttinin çəkilişi davam etdirilərək Çiatura marqans mədənlərinə ensiz zolaq dəmir yolu salınmış və sairə texniki işlər də görülmüşdü. Həmin vəzifələrdə işlədiyi dövrdə X. Məlik-Aslanovun Peterburqda çıxan jurnallarda 4 elmi məqaləsi də dərc olunmuşdu. İstedadlı azərbaycanlılardan biri olan Xudadat bəy dəmir yol texnikası sahəsində yeni ixtiraları ilə xaricdə də tanınan alim-mühəndis idi (202).

...Rusiyada 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra Müvəqqəti Hökumətin sərəncamı ilə martın 9-dan X. Məlik-Aslanov Tiflisdə Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin Zaqafqaziya Dəmir Yolu üzrə müvəkkili təyin olunmuşdu. X. Məlik-Aslanov 1917-ci il noyabrın 15-də Y. Gegeçqorinin sədrliyi altında yaradılan Zaqafqaziya Komissarlığı hökumətində Azərbaycandan Fətəli xan Xoyski və Məmməd Yusif Cəfərovla birlikdə onun tərkibinə daxil olmuşdu (203). X. Məlik-Aslanov Zaqafqaziya Federativ Respublikasında dəmir yol nəqliyyatı komissarı və naziri təyin edilmişdi. Həmin vəzifələrdə çalışdığı dövrdə onun Qafqaz dəmir yolu nəqliyyatı tarixinə həsr olunmuş kitabı (rusca) nəşr olunmuşdu (204).

X. Məlik-Aslanov Zaqafqaziya Seymində «Müsəlman» fraksiyasının, 1918-ci il mayın 27-də Tiflisdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sədrliyi ilə yaranmış Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuşdu.

X. Məlik-Aslanovun tərkibinə daxil olduğu TransQafqaz hökumətinin «Müsəlman fraksiyası» o zamankı müzakirələrin gedişində Türkiyənin təkliflərinin qəbul edilməsini məqbul hesab edirdi. O, hələ 1918-ci ilin yanvar ayında sülh məsələsinə dair gedən danışıqların müzakirəsində hökumət üzvü kimi yaxından iştirak etmişdi. Azərbaycan nümayəndəsi kimi o, öz çıxışında bildirmişdi ki, Rusiya ərazisində yeni yaranmış hökumətlərin

TransQafqazda heç bir marağı yoxdur. Ona görə də X. Məlik-Aslanov yeni yaranmış hökumətlərin rəyini gözləmədən TransQafqazın müstəqilliyini elan edib sülh danışıqlarına başlamağın zəruri olduğunu irəli sürmüşdü (205).

1918-ci ilin mayına qədər Azərbaycanın müstəqilliyi yox idi. Yalnız həmin il Mayın 28-də Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyinə nail oldu. Həmin gün Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Azərbaycan Demokratik Respublikası) yarananda Fətəli xan Xoyskinin başçılığı altında birinci milli müvəqqəti hökumət 9 nazirlikdən ibarət təşkil olunmuşdu. Həmin nazirliklərdən biri də Dəmir Yolu, Poçt və Teleqraf Nazirliyi idi. O zaman müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk yollar, poçt və teleqraf naziri məhz bu sahəyə yaxşı bələd olan Xudadat bəy Məlik-Aslanov təyin olunmuşdu (rəsmən dəmiryol nəqliyyatı yazılsa da X. Məlik – Aslanov bütün növ (həmçinin, su, quru, hava) yolların naziri idi (İ. Ə.). (206). X. Məlik-Aslanovun həmin vəzifəyə təyin olunması təsadüfi deyildi. O, XIX əsrin axırları-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın istiqlaliyyət qazanması uğrunda gedən mübarizənin öncüllərindən biri idi. X. Məlik-Aslanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də özünü yorulmaz görkəmli dövlət xadimi, alim, ixtiraçı-mühəndis kimi təsdiqləmişdi.

X. Məlik-Aslanov Azərbaycan Cümhuriyyətinin 1-ci və 2-ci hökumət kabinetlərində yollar, poçt və teleqraf naziri, 3-cü, 4-cü və 5-ci kabinetlərdə ancaq yollar naziri vəzifələrində çalışarkən həmin sahələrin inkişafı üçün var qüvvəsini, bilik və bacarığını əsirgəməmişdi. O, 1919-cu il fevralın 18-dək, həm də müvəqqəti olaraq ticarət, ənaye və ərzaq nazirinin səlahiyyətlərini də yerinə yetirmişdi (207).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1-ci hökumət kabinetində (28 may-17 iyun 1918-ci il) hələ də partiya mənsubiyyəti üzrə bitərəf olan X. Məlik-Aslanov yekdilliklə əvvəllər bu sahədə çalışmış, ixtisaslı və təcrübəli bir mütəxəssis kimi dəmir yol nəqliyyatı, poçt və teleqraf naziri təyin olunanda da, 2-ci hökumət kabinetini zəmnə (17 iyun-7 dekabr 1918-ci il) yenə həmin vəzifəni davam etdirəndə də respublikada dəmir yolu, digər yol sahələrinin

və poçt və teleqraf (o vaxt «rabitə» sözü hələ işlənmirdi – İ. Ə.) sistemlərinin təşəkkülü və inkişaf etdirilməsi üçün bacardığını əsirgəməmişdi. Hərçənd başlanğıcda hər şey çətin idi... Artıq qeyd etdiyimiz kimi Xudadat bəy dəmir yolu və tərsanə tikintisi üzrə ixtiracı alim idi. O, həmkarı Fətəli bəy Sultanovla birlikdə həmin sahələrdə bir sıra maraqlı layihələr işləyib hazırlamışdı... (208).

X. Məlik-Aslanov Azərbaycan Cümhuriyyətinin yollar, poçt və teleqraf naziri vəzifəsində 1918-ci il oktyabrın 6-dək fəaliyyət göstərdi. Sonuncu tarixdə 2-ci hökumətin tərkibində zəruri kabinetdə xüsusi dəyişikliklər aparıldı. Bu zaman ayrıca Yollar Nazirliyi və müstəqil Poçt və Teleqraf Nazirliyi təsis olundu. X. Məlik-Aslanov müstəqil Yollar naziri təsdiq edildi. O, bu vəzifədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər çalışdı (209).

...1918-ci il iyulun 14-də Osmanlı Türkiyəsinin Hərbi Dəmir Yolları və Limanları Baş İdarəsi ilə, 1919-cu il martın 8-də Gürcüstan Respublikası ilə dəmir yollarından istifadəyə dair saziş və müqaviləni, 1920-ci il fevralın 5-də yenə Gürcüstan dövləti ilə tranzit istifadəyə dair əməkdaşlıq haqqında müqavilələri məhz Xudadat bəy Məlik-Aslanov imzalamışdı (210).

1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan Parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Xudadat bəy Milli Şuranın 1918-ci il 19 noyabr tarixli «Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsis haqqında qanununa» əsasən Azərbaycan Parlamentinin tərkibinə daxil edildi. Azərbaycan Parlamenti rəsmən 120 nümayəndədən ibarət idi. Parlamentin milli tərkibi müsəlman (azərbaycanlı-İ.Ə) əksəriyyətdən savayı 21 erməni, 10 rus, habelə polyak, yəhudi deputatlardan və digər milli azlıqları təmsil edən deputatlardan ibarət idi (211).

Xudadat bəy Məlik-Aslanov Azərbaycan Parlamentinin tərkibində «Müstəqillər fraksiyası»nda təmsil olunurdu. Parlamentdə bu fraksiyanın cəmi 4 nəfər nümayəndəsi vardı. X. Məlik-Aslanovun adı «Müstəqillər fraksiyası»nın Parlamentə təqdim olunan nümayəndələrinin siyahısında sayca 3-cü (Əli Mərdan bəy Topçubaşov və Səməd bəy Mehmandarovdan sonra-İ. Ə.) oxunurdu (212). X. Məlik-Aslanov Azərbaycan Parlamentinin

işində fəal və təşəbbüskar millət vəkili kimi fəaliyyət göstərirdi. Parlamentin elə 1918-ci il dekabrın 10-da keçən iclasında o, bərabad vəziyyətdə olan Şəki və Zaqatala yollarının xəzinə (dövlət - İ.Ə.) xərci ilə təmir edilməsi, həmçinin dəmir yolu nəqliyyatı barədə də zəruri təkliflər irəli sürmüşdü (213).

X. Məlik-Aslanovun təşəbbüsü ilə 1919-cu ildə Bakıda ana dilində dərs keçilən ilk dəmir yolu nəqliyyatı məktəbi açılmışdı. Onun gərgin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan Dəmir Yolunda böyük təmir işləri aparılmış və nəqliyyatın nizamlı surətdə işləməsi qaydaya salınmışdı (214).

X. Məlik-Aslanov Azərbaycan Parlamentində 1919-cu ilin martında yaradılan əlifba islahatı üzrə xüsusi komissiyanın sədri seçilmişdi. Bu vəzifədə çalışarkən komissiyanın fəaliyyəti həmin ilin aprelində xüsusilə canlanmışdı. X. Məlik-Aslanovun rəhbərliyi altında latin qrafikalı əlifbaya keçilməsinə dair bir neçə qanun layihəsi hazırlanmışdı (215).

...1919-cu il iyunun 11-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xüsusi fəvqəladə səlahiyyətli ali orqanı-respublika Dövlət Müdafiə Komitəsi (DMK) yaradıldı. Nazirlər Şurasının başçısı Nəsim bəy Yusifbəylinin sədr olduğu DMK-nın birinci müavini Xudadat bəy Məlik-Aslanov oldu (DMK-nın üzvləri həmçinin Aslan bəy Səfərkürski, Məmməd Yusif Cəfərov və general Səməd bəy Mehmandarov idi - İ.Ə.) (216). X. Məlik-Aslanov yeri gəldikcə Nazirlər Şurasının sədri vəzifəsini də icra edirdi. Məsələn, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının sədri N. Yusifbəylinin 1919-cu il 23 iyul tarixli 33 nömrəli əmri elan olunmuşdu. Rəsmi dövlət orqanı «Azərbaycan» qəzetində dərc olunmuş bu elanda bildirilirdi ki, həmin tarixdən xidməti ezamiyyətə getməsilə əlaqədar olaraq Bakını tərk etdiyi üçün Nazirlər Şurasının sədri vəzifəsinin müvəqqəti yerinə yetirilməsi yollar naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanova həvalə olunur (217).

X. Məlik-Aslanov «Müsavət» («Bərabərlik») partiyasının 1919-cu il dekabrın 2-də Bakıda keçirilmiş II qurultayında bu partiyanın o zaman Azərbaycan xalqının taleyində oynadığı rolun tarixi əhəmiyyətini qeyd edərək bildirmişdi:»... «Müsavət»

partiyası olmasaydı, indi bizim şahidi olduğumuz hadisələrin heç biri baş verməzdi» (218).

...X. Məlik-Aslanov 1920-ci ilin 27-28 aprel işğalından sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət xadimi olmasına baxmayaraq, Azərbaycan SSR-ə lazım olan dəyərli bir mütəxəssis kimi öz ixtisası üzrə rəhbər vəzifələrdə çalışmışdı. Belə ki, o, 1921-ci ilin əvvəllərindən Azərbaycan SSR Dövlət Tikinti Komitəsində əvvəlcə Şöbə müdiri, sonra isə Komitə sədri işləmişdi. Sonra o, Azərbaycan Ali Xalq Təsərrüfatı Şurası yanında Dəmir Yol Tikintisi İdarəsinin rəisi, Şuranın məsləhətçisi olmuşdu. X. Məlik-Aslanov 1922-1930-cu illərdə Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinin Sənaye-Nəqliyyat Bölməsinin müdiri (1923-1925) və Rəyasət Heyətini üzvü (1922-1924), Zaqafqaziya Dəmir Yolu İdarəsinin üzvü, Azərbaycan Politexnik İnstitutunun İnşaat Fakültəsinin Yol, Sənaye, Nəqliyyat və Tikinti Bölməsinin müdiri, həmin fakültənin dekanı (1924-1930), Azərbaycan SSR Ali Texnika Komitəsinin sədr müavini (1928), RSFSR və Azərbaycan SSR-in bir sıra elmi-texniki və mədəni-maarif təşkilatlarının üzvü (1921-1930), SSRİ Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasının Elmi-Texniki Kollegiyasının üzvü, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (MİK) üzvlüyünə namizəd və üzvü (1926-1930), Zaqafqaziya MİK-in üzvlüyünə namizəd olmuşdu (219).

X. Məlik-Aslanovun 1921-1929-cu illərdə Moskvanın jurnallarında bir neçə elmi məqaləsi dərc olunmuşdu. Azərbaycan Politexnik İnstitutunun nəşriyyatında 1927-ci ildə, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında isə 1929-cu ildə Xudadat bəyin dəmiryolu texnikasına dair 2 kitabı işıq üzü görmüşdü (220). 1929-cu ildə Azərbaycan SSR MİK-in qərarı ilə X. Məlik-Aslanov Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun həqiqi üzvü seçilmişdi. O, 1930-cu ildən Azərbaycan Neft İnstitutunun Nəqliyyat fakültəsinə rəhbərlik etmişdi... (221).

X. Məlik-Aslanov hansı vəzifədə işləməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycan naminə var qüvvəsini sərf edirdi. Lakin onun müvəffəqiyyətlərinə qısqançlıqla yanaşanlar, bədxahlar da tapılırdı. X. Məlik-Aslanovun keçmiş fəaliyyətini, Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli xadimlərindən biri olduğunu unutmayanlar artıq 1930-cu ildən bundan onun əleyhinə istifadə etməyə başlamışdılar. 1930-cu ilin əvvəlində o, Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (XDİK) Dövlət Siyasi İdarəsi (DSİ) tərəfindən müxtəlif əsasız ittihamlarla həbs olundu. X. Məlik-Aslanov sövet hakimiyyətini devirməyi qarşısına məqsəd qoymuş «Azərbaycan Milli Mərkəzi» gizli millətçi təşkilatı ilə əlaqədə və ona üzv olmaqda suçlandırıldı. Onu həmçinin siyasi mühacir kimi Ərdəbilə «Azərbaycan Milli Mərkəzi» Bürosunun mühacir qrupunun rəhəri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Dəmir Yol İdarəsinin rəisi işləmiş qardaşı Teymur bəy Məlik-Aslanovla əlaqə saxlamasında da günahlandırıldı (222).

1930-cu il sentyabrın 30-da Azərbaycan SSR DSİ Kollegiyasının Bakıda keçən məhkəmə iclasında «Azərbaycan Milli Mərkəzi»nin «işinə» baxıldı. Həmin «iş» üzrə həbs olunmuş və artıq əvvəlcədən hazırlanmış saxta ittihamnamədən 53 nəfərin adı keçirdi. Onların içərisində Xudadat bəy Məlik-Aslanov da vardı. Məhkəmədə həmin ittihamlarla mühakimə olunanlardan 14 nəfərinə 10 il iş verilmiş, 12 nəfərə isə güllələnmə kəsilmişdi. Bəziləri müxtəlif müdətlərə iş almışdı. On il iş alanlar içərisində Xudadat bəy də var idi. Lakin 1932-ci il fevralın 2-də Tiflisdə Zaqafqaziya DSİ-nin Kollegiya Məhkəməsinin iclasında «Azərbaycan Milli Mərkəzi»nin «işinə» yenidən baxılmışdı. Bu dəfə cəzaların müddətlərində dəyişiklik olunmuş və Xudadat bəy Məlik-Aslanovun cəzası 10 ildən 5 ilə endirilmişdi... (223).

1933-cü ilin iyulunda həbsdən azad olunan Xudadat bəy sentyabrın 1-dən Azərbaycan Nəqliyyat İnstitutunda Dəmiryolu nəqliyyatı kafedrasına və Azərbaycan İnşaat İnstitutunda İnşaat işinin təşkili kafedrasına rəhbərlik emişdi. Texnika elmləri sahəsində ilk azərbaycanlı professorlardan biri olan X. Məlik-Aslanov müxtəlif ali məktəblərə dəvət alaraq orada həmçinin silsilə mühazirələr də oxuyurdu. Xudadat bəy Azərbaycan SSR-də dəmiryol şəbəkəsinin inkişaf planının işlənilib həyata keçirilməsi, şəhərdaxili nəqliyyat və s. məsələlərin həllinə dair 70-dən çox elmi məqalə, o cümlədən dəmir yol nəqliyyatına aid 3 monoqrafiya-

nın müəllifi idi (224).

Təəssüf ki, xalqımızın bu görkəmli oğlunun taleyi faciəli qurtarmış və Azərbaycanın bir çox ziyalıları kimi o da 30-cu illər repressiyasının qurbanı olmuşdur. Belə ki, Xudadat bəy 1934-cü ilin avqustunda yenidən əsassız ittihamlarla həbs edilmiş və bu dəfə SSRİ-nin uzaq Sibirdəki xüsusi cəza müəssisələrindən birinə göndərilmişdi. Xudadat bəy Məlik-Aslanov 1935-ci il iyulun 23-də Sibirdə həbs düşərgələrindən birində vəfat etmişdi (225). Bu zaman onun cəmi 56 yaşı vardı.

Xudadat bəy Məlik-Aslanova yalnız 1959-cu ildə bəraət verilmişdi (226).



AĞA HACI AŞUROV

(1880 — 1936)

Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda töhfələri olan ictimai-siyasi xadimlərdən biri. 1918-ci il oktyabrın 6-dan dekabrın 26-dək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk müstəqil poçt və teleqraf naziri olmuşdur.

Ağa Hacı Aslan oğlu Aşurov 1880-cı ildə Bakıda anadan olmuşdu. Bakıda gimnaziyanı bitirmiş, sonra da Almaniya da ali təhsil alıb mühəndis-texnoloq ixtisasına yiyələnmişdi. Vətənə qayıdıb bir müddət Bakı Şəhər Bələdiyyə İdarəsində işləmişdi... (227).

1908-ci ildə Ağa Hacı Aşurovun rəhbərliyi altında Bakıda yeni elektrik stansiyasının tikilməsi barədə layihə-müqavilə hazırlanmışdı. A. Aşurov Bakıya Şollar su kəmərinin çəkilməsində (1916-cı il) iştirak etmişdi. O, «Nəşri-Maarif» Cəmiyyətinin rəhbərlərindən, bu Cəmiyyətin fəaliyyətini canlandıran simalardan biri idi (228). A. Aşurov Bakı Şəhər Dumasının üzvü olmuşdu.

A. Aşurov Bakıda Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti

İcraiyə Komitəsinin üzvü kimi də fəaliyyət göstərirdi. O, Qafqaz müsəlmanlarının 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda keçirilən qurultayında iştirak etmişdi. A. Aşurov Stepan Şaumyanın təşkilatçılığı ilə Bakıda azərbaycanlılara və ümumən müsəlmanlara qarşı törədilən 1918-ci ilin mart soyqırımını zamanı tərəflər arasında hərbi əməliyyatları dayandırmaq və barışiq məqsədilə yaradılan müsəlman nümayəndə heyətinin tərkibində Qafqaz İnciləbi Müdafiə Komitəsinin, Bakıdakı erməni Milli Şurasının üzvləri və İranın Azərbaycandakı konsulu Həbibulla xanla aparılan danışıqlarda «Astoriya» mehmanxanasında Əli Mərdan bəy Topçubaşov, Molla Hacı Mir Möhsün, Hacı Hüseyn Tağıyev, Əbdül Kazımzadə ilə bərabər iştirak etmişdi (229).

...Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yarandıqda 2-ci hökumət kabinetində (17 iyun - 7 dekabr 1918-ci il) Ağa Hacı Aşurov əvvəlcə ticarət və sənaye naziri postunu tuturdu. 1918-ci il oktyabrın 6-dək eyni zamanda ərzaq naziri də olmuşdu. 1918-ci il oktyabrın 6-da ikinci hökumət kabinetinin tərkibində zəruri kabinet daxili dəyişiklik aparıldı. Bu zaman partiya mənsubiyəti üzrə bitərəf olan Ağa Hacı Aşurov yeni təsis olunan Azərbaycan Respublikasının Poçt və Teleqraf Nazirliyinə rəhbər təyin olundu. A. Aşurov Azərbaycan Cümhuriyyətinin poçt və teleqraf naziri vəzifəsində 1918-ci il dekabrın 26-dək fəaliyyət göstərdi və respublikada poçt və teleqraf müəssisələrinin inkişafı məqsədilə əmrələr, sərəncamlar vermiş, ümumiyyətlə, ölkədə rabitənin bütün növlərinin inkişafı üçün var qüvvəsini sərf etmişdi... (230).

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin tərkibinə seçilən Ağa Hacı Aşurov orada 1-ci fraksiyanın ən böyük tərkibli «Müsavat və «Bitərəflər fraksiyası»nda (38 nəfər deputat heyətindən ibarət idi) təmsil olunurdu. Parlamentə təqdimat zamanı siyahıda Ağa Hacı Aşurovun adı sayca 37-ci oxunurdu (231).

Ağa Hacı Aşurov da Parlamentdəki ən fəal deputatlardan idi. Məsələn, onun 1918-ci il dekabrın 10-da keçirilən Parlamentin iclasındakı qanun layihəsi üzrə çıxışı və səmərəli təklifləri diqqətəlayiq olmuş və millət vəkili təərəfindən alqışlarla qarşılanmışdı (232).

...Ağa Hacı Aşurov Azərbaycan Parlamentinin tərkibində Cümhuriyyətin süqutuna qədər fəaliyyət göstərmişdi. A. Aşurov 1920-ci il aprelin 27-də Parlamentdə axşam saat 11 radələrində bolşeviklərin hakimiyyəti təslim etmək tələbinin əleyhinə səs verən 4 nəfərdən biri olmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, 2008-ci ildə Azərbaycan Parlamentinin 90 illiyinə həsr olunmuş «Milli Məclis. «Parlament-90. Xüsusi buraxılış. Analitik İnformasiya jurnalının 79-80-ci səhifələrində göstərilir ki, A.A.Aşurov 1920-ci il aprelin 27-də bolşeviklərin hakimiyyəti təslim etmək tələbinin əleyhinə səs verən yeganə üzvü olub. Fikrimcə, bu düzgün informasiya deyil. Axı tarixdən bu faktlar da məlumdur ki, həmin məsələnin diskussiyası və səsverməsi zamanı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Şəfi bəy Rüstəmbəyli və Mustafa bəy Vəkilov da bu tələbin əleyhinə çıxıb XI orduya qarşı axıradək mübarizə aparmaq tərədarları olmuşlar.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti elan olunduğu günün (28 aprel 1920-ci il) ertəsi bolşeviklər A. Aşurovun həbs edilməsi barədə qərar versələr də (233) XI ordunun Siyasi Şöbəsinin rəisi, cəllad S. Pankratovun əməliyyat müvəkkilləri və xüsusi agentləri onu ələ keçirməyə müvəffəq olmamışdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan SSR qurulduqdan sonra Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin 29 aprel 1920-ci il tarixli dekreti ilə Azərbaycan Fövqəladə komissiyası (FK) təsis olunmuşdu. FK məhz XI qırmızı ordunun Siyasi Şöbəsinin bazası əsasında rəsmən yaradılmışdı. Lakin bu cəza orqanının əməli təşkili onun 1920-ci il mayın 18-də XI ordunun Siyasi Şöbəindən ayrıldığı gün sayılır. Həmin tarixdən 1920-ci ilin iyununadək Semyon Andreyeviç Pankratov FK-nın ilk sədri olmuşdu. FK sovet hakimiyyətinin əsas cəza orqanı idi. S. Pankratovun qısa sədrliyi dövründə bu orqanın əli ilə minlərlə milli təəssübkeşimiz məhv edilmişdir. 1920-ci ilin iyunundan FK-ya tanınmış bolşevik Baba Əliyoldaş oğlu Əliyev (1875-1937) başçılıq etmişdi. 1920-ci ilin oktyabrından onu Əyyub Şirinbəy oğlu Xanbudaqov (1893-1937) əvəz etmişdi. O, bu vəzifədə 1921-ci ilin fevralına qədər işləmişdi. 1921-ci ilin fevralın 21-dən həmin il oktyabrın 5-dək Fövqəladə

Komissiyanın sədri vəzifəsində Mir Cəfər Mir Abbas oğlu Bağurov (1895-1956...) fəaliyyət göstərmişdi. Fövqəladə Komissiya adı 1926-cı ilin avqustunadək davam etmişdi. 1926-cı il avqustun 7-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (MİK) qərarı ilə Azərbaycan SSR Fövqəladə Komissiyası Dövlət Siyasi İdarəsi (DSİ) adlandırılmışdır (234).

A.Aşurov əvvəlcə Türkiyəyə getmək istəmişdi. Buna imkan olmadığından təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün Rostov şəhərinə köçməli olmuşdu. Rostovda mühəndis-texnoloq ixtisası üzrə işləmişdi... Ağa Hacı Aşurov 1936-cı ildə Rostovda da dünyasını dəyişmişdir. O, Rostovun tatar qəbristanlığında dəfn olunmuşdur (235).



ASLAN bəy SƏFƏRKÜRDSKI

(1881 - 1937)

Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimlərindən biri. Azərbaycanın öncül istiqlal mücahidlərindəndir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçüncü hökumət kabinetini zamanı (26 dekabr 1918-ci il - 14 mart 1919-cu il) poçt və teleqraf naziri olmuşdur.

Aslan bəy Ağalar oğlu Səfərkürdski (Səfərkürdlü) 1881-ci il sentyabrın 30-da Gəncə qəzasının Səfərkürd kəndində (indi Goranboy rayonu ərazisindədir – İ.Ə.) anadan olmuşdu (bəzi ədəbiyyatlarda bu tarix 1880-ci il kimi göstərilir (236). Fikrimizcə, 1881-ci il tarixi daha düzgündür-İ. Ə).

A.Səfərkürdski 1901-ci ildə Gəncə klassik gimnaziyasını bitirərək, Xarkov (Ukrayna) Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdu. 1902-ci ildə öz xahişi ilə Peterburq Universitetinə dəyişilmişdi... A.Səfərkürdski Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini 1907-ci ildə bitirmişdi. Peterburq həyatı onun bir ziyalı

kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdı. A. Səfikürdski azərbaycanlı tələbələrin təşkil etdiyi «Həmyerlilər» təşkilatının üzvü olmuşdu (237).

Aslan bəy Səfikürdski 1907-1911-ci illərdə Gəncənin ədliyyə orqanlarında andlı müvəkkil köməkçisi vəzifəsində işləmişdi. O, Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin rəhbərlərindən biri, habelə Aktyorlar Cəmiyyətinin sədri idi. A. Səfikürdski 1911-1917-ci illərdə Şuşa Şəhər Dumasında iş kəsmək üzrə iclasçı, sonra isə andlı müvəkkil vəzifəsini icra etmişdi. Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabından sonra mart ayında A. Səfikürdski Gəncə Qəza İcraiyyə Komitəsinin, həmçinin Gəncə Müsəlman Milli Şurasının üzvü seçilmişdi (238).

A. Səfikürdski 1915-ci ildə Qasım bəy Əmircanovla birlikdə Peterburq Universitetinin professoru Boden-de Kutilin sədrliyi altında Kiyevdə küçirilən Rusiyanın qeyri-rus millətlərinin qurultayında iştirak etmiş, məhz bu qurultayda ilk dəfə «Azərbaycan muxtariyyəti» məsələsini qaldırmışdı... (239). Sonralar bu haqda rəsmi dövlət qəzeti «Azərbaycanda» bəhs edən A. Səfikürdski yazırdı: «O vaxt elan olunmuşdu ki, Azərbaycanda məskun olan xalqlar tam muxtariyyət (özünüidarə – İ.Ə.) almalıdırlar. Qurultayda iştirak edən Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri də bu cür nöqteyi-nəzərdə dayanmışdılar. Onda Qafqaz xalqları arasında sərhədlər bərdə indikinə nisbətən mübahisə və fikir ayrılığı az idi. O vaxt bildirilmişdi ki, Azərbaycan bütün Bakı və Yelizavetpol quberniyalarını, Zaqatala dairəsini, İrəvan və Tiflis qubernialarının bir hissəsini əhatə etməli ki, Azərbaycan türkləri orada məskundur. Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri buna etiraz etmirdilər. Hal-hazırda isə, təəssüf ki, bu məsələdə razılıq yoxdur» (240).

A. Səfikürdski hələ 1915-ci ildə Müsəlman Sosialistlər Blokuna daxil olmuş, Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinə deputat seçilmişdi (241). 1917-ci ildə Gəncə Şəhər Dumasında azərbaycanlı qıasniların (andlı iclasçı üzvlər – İ. Ə.) sayı üstünlük təşkil edirdi. Azərbaycanlı ziyalı deputatlar içərisində N.

Yusifbəyli (Usubbəyov), X. Xasməmmədovla yanaşı A. Səfikürdski də böyük nüfuza malik idi (242). Qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövrünün tarixşünaslığında istiqlalımızın bu cür görkəmli ziyalıları bir qayda olaraq burjuva-mülkədar, istismarçı silkin nümayəndələri kimi qələmə verilmiş, onları gözənd salmağa çalışmışlar. Həmin ziyalılardan biri də Aslan bəy Səfikürdski olmuşdur.

A. Səfikürdski xalqını, millətini ürəkdən sevən bir vətənpərvər ziyalı-şəxsiyyət idi. O, 1918-ci il yanvarın 9-12 arasında Şəmkir, Dəllər və Zəyəm dəmiryol stansiyalarında çar Rusiyasının I dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsində iştirak edən, məğlub durumda geri qayıdan, lakin yol boyu özlərini azğıncaasına aparan 9 eşalon rus əsgərlərinin tərkisiləh edilməsində məsləkdaşları Xudadat bəy Rəfibəyov (Rəfibəyli). (HAŞIYƏ. X.Rəfibəyli (1877-1920) ixtisasca həkim idi. Sonralar Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin 1919-cu il 6 may tarixli 482 nömrəli qərarı ilə Gəncənin qubernatoru vəzifəsinə təyin edilmişdi. Vətəninə, millətini dərinənd sevən əsl istiqlal mücahidi idi. O, Azərbaycan FK tərəfindən 1920-ci il mayın 12-də güllələnmişdi... (243). X. Rəfibəyli şairə Nigar Rəfibəylinin atası, yazıçı Anarın babasıdır – İ. Ə.), Şəfi bəy Rüstəmbəyli (1893-1960) və başqaları ilə birlikdə yaxından iştirak etmişdi. A. Səfikürdskiğilin rus əsgərləridən aldıqları silahlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Tiflisənd Gəncəyə köçdükdəy cjhfh Milli Ordumuzun təşkili zamanı gərəh olmuşdu (244).

A. Səfikürdski 1918-ci il fevralın 28-də Zaqafqaziya Seymi tərəfinfən təsdiq olunmuş «Müsəlman fraksiyası»nın tərkibində «Müsəlman Sosialistlər Blokuna» daxil olmuşdu (245).

...1918-ci ilin sentyabrı idi. Arıq Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranmasından iki aydan çox vaxt keçirdi. Lakin gənc respublikanın qarşısında hələ bir sıra problemlər dururdu. Böyük əziyyət və qurbanlar hesabına qazanılmış istiqlaliyyətimizi qoruyub-saxlamaq və möhkəmləndirmək isə ən vacib vəzifə idi. Beynəlxalq münasibətləri də nizama salmaq lazım gəlirdi. Bu işdə

həm də qardaş Türkiyənin köməyinə arxalanırdıq. Türkiyə müstəqilliyimizi tanıyan və alqışlayan ilk respublika idi. 1919-cü il sentyabrın əvvəllərində İstanbul Konfransı olmuşdu. Konfransa Azərbaycan Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti də dəvət edilmişdi. 1918-ci il sentyabrın 6-da Bakının xilaskarı Ənvər Paşa İstanbul danışıqlarında iştirak edən nümayəndə heyətimizi Türkiyədə yenidən hakimiyyətə gəlmiş sultan İV Məhəmmədə təqdim etmişdi. Sultana təqdim olunan nümayəndə heyətimizin tərkibində M. Ə. Rəsulzadə, X. Xasməmmədovla yanaşı A. Səfikürdski də vardı (246).

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamenti açıldı. Aslan bəy Səfikürdski Milli Şuranın 1918-ci il 19 noyabr tarixli «Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsis haqqında qanun»a əsasən Qazax qəzasından Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin ali qanunverici orqanına-Parlamentə millət vəkili seçildi. O, Parlamentdəki «Sosialistlər fraksiyası»nın liderlərindən biri idi. A. Səfikürdskinin adı Parlamentdə sosialistlərin təqdim olunma-oxunuşu zamanı 13 nəfərin siyahısında sayca 8-ci çəkildi (247).

Sosialist A. Səfikürdski 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentindəki çıxışında F. Xoyskinin başçılığı altında yaradılacaq yeni hökumətin koalisiya (sazişli - İ.Ə.) olması və demokratik prinsiplərə əsaslanması tələbini irəli sürmüşdü (248). Lakin o, başqa səmərəli təkliflərlə də çıxış etmişdi. Bu, özünü Parlamentin 1918-ci il dekabrın-10-da keçirilən 2-ci iclasında və sonrakı 15 dekabr tarixli 3-cü iclasında ordu barədəki müzakirələr zamanı da göstərmişdi (249).

A. Səfikürdski Parlamentin 1918-ci il dekabrın 25-də keçirilən iclasında siyasi dustaqların amnistiyası üzrə yaradılan 5 nəfərdən ibarət komissiyanın üzvü seçilmişdi (250).

1918-ci il dekabrın 26-da Azərbaycan Cümhuriyyətinin 3-cü hökumət kabineti formalaşdırılanda Aslan bəy Səfikürdski poçt və teleqraf naziri təyin olundu. O, bu vəzifədə 1919-cü il martın 14-dək səmərəli, respublikada poçt və teleqraf sahəsində mövcud olan çatışmazlıqların nizama salınmasında diqətləyiq fəaliyyət

göstərmişdi. A. Səfikürdskinin təqdimatı ilə Azərbaycan hökuməti 1919-cü ilin dövlət büdcəsini təşkil edərəkən poçt və teleqrafın, rəhbərliyin inkişafı üçün 15 milyon manat pul ayırmışdı (251).

1919-cü il yanvarın 21-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin Əmək Nazirliyi yarandı. Azərbaycan Nazirlər Şurasının qərarı ilə həmin Nazirliyin icrası da A. Səfikürdskiyə həvalə olundu (252). 1919-cü il martın 14-də Azərbaycan hökumətinin 4-cü kabineti təşkil olunmuşdu. A. Səfikürdski ədliyyə və əmək naziri təyin edilmişdi. A. Səfikürdski ədliyyə naziri, eyni zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş prokuroru idi (253).

...A. Səfikürdski fəhlələrlə sahibkarlar arasında əmək müqavilələrinin bağlanması və buna ciddi əməl edilməsi işində var qüvvəsini sərf edirdi. Hələ 1919-cü il yanvarın 8-də Azərbaycan Parlamentinin iclasında fəhlələrin ağır vəziyyəti ilə əlaqədar «Müsavət» partiyasının sorğusuna cavab verən A. Səfikürdski bildirmişdi ki, fəhlələrin vəziyyətinin ağır olması faktı doğrudur, hökumət onların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlərə əl atacaq. Həmin iclasdan sonra A. Səfikürdskinin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Bakıdakı müttəfiq dövlətlərin qoşunlarının komandanlığının, neft sənayeçilərinin, bankların və əmək haqlarının artırılması üzrə fabriklə müfəttişliyi nümayəndələrinin iştirakı ilə müşavirə keçirilmiş və müzakirələr aparılmışdı (254).

Parlamentin üzvü olmaqla bərabər Aslan bəy Səfikürdski «Xalqçı» partiyasının da sədri idi. Partiyanın üzvləri «Müsəlman Sosialistlər Bloku» vasitəsilə Parlamentdə təmsil olunurdular. «Xalqçı» partiyası bütün məsələlərdə «Müsavət»ə qarşı tənqidlərlə çıxış edirdi (255).

A. Səfikürdski respublikanın ədliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi sahəsində də vacib tədbirlər həyata keçirirdi. Onun göstərişi ilə Ədliyyə Nazirliyinin yanında Azərbaycanda ilk dəfə olaraq hüquq elmi üzrə mükəmməl kitabxananın təşkilinə, Azərbaycan Məhkəmə Palatası nəzdində andlı Müvəkkillər Şurasının yaradılmasına başlanmışdı (256).

A. Səfikürdski milli kadrların ədliyyə sisteminə daha çox

cəlb edilməsinə çalışırdı. O, çıxışlarında bildirirdi ki, məhkəmə orqanlarına qəbul edilənlərin dövlət dilini bilməsi ilk növbədə vacibdir. A. Səfikürdski: «Xalq məhkəməyə deyil, məhkəmə xalqa xidmət etməlidir», deyirdi. A. Səfikürdski dairə məhkəmələri şəbəkələrinin genişləndirməsi üçün tədbirlər həyata keçirirdi. Həmin məhkəmələri yaşayış məntəqələrinə yaxınlaşdırmaq məqsədilə A. Səfikürdski Cümhuriyyətin ərazisində 3 yeni dairə məhkəməsinin (Şəki, Şuşa və Kürdəmir) açılmasına nail olmuşdu (257).

A. Səfikürdski cinayətkarlığın profilaktikası, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi sahəsində də bir sıra təsirli tədbirlər həyata keçirmişdi...

...1919-cu il iyunun 9-11-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali səlahiyyətli fəvqəladə orqanı- Dövlət Müdafiə Komitəsi (DMK) yarandıqda Aslan bəy Səfikürdski də həmin qurumun üzvlüyünə daxil olmuşdu. O, burada da səmərəli fəaliyyət göstərmişdi (258).

A. Səfikürdski 1920-ci ilin yanvarında Müəssisələr Məclisinin çağırılması üzrə yaradılan 6 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komissiyanın üzvlüyünə seçilmişdi. Komissiyanın tərkibi Məhəmməd Əmin Rəsulzadədən (müsavatçı), Qara bəy Qarabəylidən (ittihadçı), Aslan bəy Qardaşovdan (əhrar), Səməd bəy Ağamalıoğludan (sosialist), Məmməd Həsən Hacinskiyden (müsavatçı) və Aslan bəy Səfikürdskidən (sosialist) ibarət idi. A. Səfikürdski burada da yorulmaz fəaliyyət göstərmişdi (259).

...1920-ci ilin əvvəllərindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici vəziyyətində ziddiyyətli və mürəkkəb hal əmələ gəlmişdi. Belə şəraitdə Parlamentdəki partiyaların təmsilçiləri və deputatlar arasında da kəskin qütbləşmə yaranmaqda idi. 1920-ci il yanvarın 15-də A. Səfikürdski «Sosialist fraksiyası» adından xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyskiyə RSFSR xarici işlər komissarı Q. V. Çiçerinin Azərbaycan Cümhuriyyətinə göndərdiyi notaya hökumətin münasibəti barədə sorğu ünvanladığını bildirmiş və Azərbaycan hökumətinin cavabını

fraksiyaların nümayəndələri ilə birlikdə müzakirəyə qoymağı təklif etmişdi (260).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Beşinci hökumət kabinetində (24 dekabr 1919-cu il -1 aprel 1920-ci il) orada yer almayan Aslan bəy Səfikürdski öz fəaliyyətini ancaq millət vəkili kimi Parlamentdə davam etdirirdi. 1920-ci il fevralın 5-də Parlamentin Maliyyə-Büdcə Komissiyasının üzvü seçilən A. Səfikürdski Paris Sülh Konfransının Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın Suverenliyinin de-fakto tanınması (11 yanvar 1920-ci il) münasibətilə çıxış edərək «Sosialistlər fraksiyası» və bütün zəhmətkeşləri adından Parlament deputatlarını təbrik etmişdi. O, öz çıxışında həmçinin suveren Azərbaycanı xarici ölkələrdə təmsil etmək üçün diplomatik səfirliklərin ilk növbədə Şərq ölkələrində, xüsusilə Yaponiyada, Çində, Əfqanıstan və Türkiyədə açılmasını təklif etmişdi. A. Səfikürdski həmçinin Rusiyada da ilk növbədə səfirlik açılması fikrini səsləndirmiş və bunu orada yaşayan çoxlu sayda azərbaycanlıların hüquqlarının müdafiəyə ehtiyacı olması ilə əlaqələndirmişdi (261).

...1920-ci ilin aprelində hökumət böhranı zamanı Nəsim bəy Yusifbəylinin 5-ci kabineti istefa verdikdən sonra yeni hökumətin təşkili Məmməd Həsən Hacinskiyə tapşırılmışdı. Bu zaman Parlamentdəki sosialistlər fraksiyası xarici işlər naziri kimi mühüm vəzifəyə Aslan bəy Səfikürdskinin namizədliyini təklif etmişdilər (262).

A. Səfikürdski 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan Parlamenti tərəfindən seçilmiş fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndə heyətinin tərkibində bolşeviklərin hakimiyyəti təslim etmək haqqında ultimatumu ilə əlaqədar onlarla aparılan danışıqlarda iştirak etmişdi. Danışıqlar zamanı o, təslimçilik mövqeyi tutmuşdu. Belə ki, Məmməd Həsən Hacinski də deputatları bolşeviklərin ultimatumuna müsbət cavab verməyə və bunun o vaxtkı yaranmış şəraitdə ən düzgün qərar olmasına inandırmağa çalışırdı. Güya bolşeviklər, XI ordu Bakıdan ingilislər və yunanlarla döyüşlər apararaq Türkiyəyə köməyə getmək niyyətlərində idilər və

Azərbaycan Parlamentinin və hökumətinin üzvlərinə toxunmamaqcaqlar. Qızgın müzakirələrdən sonra müxalif Parlament fraksiyasının təmsilçisi kimi «Sosialistlər bloku»ndan Aslan bəy Səfikirski M. Hacınskinin hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil vermək təklifini müdafiə etmişdi (263). O, çıxışında bildirmişdi: «Biz Azərbaycan kommunistlərinin təklifini rədd etməyib qəbul etməli, hakimiyyəti və bununla birlikdə millətin ixtiyarını onlara verməliyik... Hərgah onlar istiqlalyyəti müdafiə edə bilməzlərsə, onda camaat özü müdafiə edər və öz istədiyinə nail olar» (264).

Lakin A. Səfikirskinin düşündüyü kimi olmadı. Bolşeviklər Bakıda hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra XI ordu Türkiyəyə getmədi. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin siyasi xadimlərinə və milli qüvvələrimizə qarşı təqiblər və həbslər başlandı. Qan su yeinə axdı... Nə qədər milli təəssübkeş qanunsuz, məhkəməsiz güllələndi, məhv edildi. Bunu tarixi faktlar da sübut edir... (265). Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də bu haqda «Qara gün münasibətillə» əsərində ətraflı yazmışdır...

...1920-ci il 27 nisan (aprel) işğalından sonra A. Səfikirski əvvəlcə Azərbaycan SSR ədliyyə komissarının müavini təyin edildi və bu vəzifədə təxminən iki il işlədi (266). Sanki hər şey qaydasınca, sakit axarıyla gedirdi. Lakin çox keçmədi ki, onun «köhnə xidmətləri» yenidən yada salındı və A. Səfikirski 1922-ci ildə həbs edilərək istintaq olunmağa başlandı. Dindirmələr ağır məhrumiyyətlərlə müşayiət olunurdu...

1922-ci il iyunun 23-də 3-cü dindirməni Azərbaycan SSR Fövqəladə Komissiyasının (FK) müvəkkili Valik aparmışdı (267). Onun istintaq prosesi «Sol eser partiyasının Zaqafqaziya təşkilatının işi» adı altında aparılırdı. Bu qondarma ittiham işi Azərbaycan SSR MİK yanında Ali İnkilabi Tribunalda idi (268).

Həmin qondarma ittiham əsasında A. Səfikirski 1922-ci ilin dekabrında məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olundu. Dekabrın 1-10-u arasında gündüz saat 15-də Ali İnkilabi Tribunalda erməni D. Poluyanın sədrliyi altında, Romanov və Babayevin iştirakı ilə keçən açıq «məhkəmə prosesində» Azərbaycan SSR Ali İnkilabi

Tribunalının qərarı üzrə A. Səfikirski və məsləkdaşı, həmkarı, Xalq Cümhuriyyətinin sabiq poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacınski 3 il azadlıqdan məhrum edildi. Həmin vaxt Moskvadan Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasına göndərilən teleqramda əsasən Aslan bəy Səfikirski, Camo bəy Hacınski və ordubadlı məslək və mübarizə dostları Kərim Feyzullayev Moskvaya məşhur Butrski həbsxanasına göndərilmişdilər. Azərbaycan SSR FK-nın sədr müavini Anton Qaben-Kornun tamamilə məxfi qriflə imzaladığı və Moskvaya Baş Dövlət Siyasi İdarəsinə (BDİSİ) ünvanladığı teleqramda A. Səfikirski, C. Hacınski və K. Feyzullayev kimi eserlərin (sosialistlərin - İ.Ə.) Azərbaycana qayıtmalarının qəti yolverilməzliyi vurğulanırdı (269).

Maraqlıdır ki, A. Səfikirski və məsləkdaşları barəsində çıxarılan hökmün böhtan və aşkar qeyri-qanuni olmasından özü də vahimələnən D. Poluyan və həmkarı V. Lutpin məhkəmə prosesinin gedişini, «müttəhim» və «şahidlərin» danışdıqlarının əslini, hətta Ali İnkilabi Tribunalın hökmünün surətinin belə Azərbaycanda qalmasına yol verməyərək Moskvaya aparmışdılar (270).

Qeyd etmək lazımdır ki, A. Səfikirskiyə qarşı irəli sürülən saxta ittiham işində vaxtı ilə Gəncə qəzasının Manaşid və Qaraçınar kəndlərindən olan öyrədilmiş savadsız Şeron Nazaryanın, Saak Arutunyanın və digər ermənilərin XI qırmızı ordunun 32-ci diviziyasının Xüsusi Şöbəsinə yazdıqları donosların rolu az olmamışdı. Həmin donoslarda deyilirdi ki, keçmiş Gəncə qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəyli və Aslan bəy Səfikirski «quldur» və «bandit» dəstələrə başçılıq edərək 1918-ci ilin yanvarında Qafqaz cəbhəsindən müharibədən geri qayıdan rus-xristian əsgərlərini Şəmkir, Dəllər və Zəyəm stansiyalarında tərsiləh etmiş, özlərini isə vəhşicəsinə öldürüb meyitlərini qarət edərək, diri-diri yandırmışlar (271).

A. Səfikirskiyə qarşı irəli sürülən daha bir «ittiham» ondan ibarət idi ki, güya o, Azərbaycan SSR Xalq Ədliyyə Komissarlığının Kollegiya üzvü vəzifəsində çalışarkən həmin Komissarlığın məsul işçisi Camo bəy Hacınski və Azərbaycan SSR

Xalq Daxili İşlər Komissarlığının (XDİK) Milis İdarəsinin rəis müavini Rza Qaraşarlı (HAŞİYƏ. Vaxtilə Zaqafqaziya Seyminin «Müsəlman fraksiyası»nın və Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuş, Azərbaycan Cümhuriyyəti polisində pristav vəzifəsində xidmət göstərmişdi. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 19 noyabr tarixli «Azərbaycan Məslisi Məbusanın təsisi haqqında qanun»a əsasən Parlamentin tərkibinə daxil olunmuşdu. Rza Qaraşarlı Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 7 may tarixli 486 nömrəli qərarı ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti DİN-in Qazax qəzasında xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edilmişdi (272). R. Qaraşarlı A. Səfikürdskinin həmməsələkdəşi, sosialist idi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra fəhlə-kəndli milisində xidmətə qəbul olunmuşdu...). (273) ilə birlikdə müsəlman esərlərin gizli komitəsini yaratmışdır. Güya A. Səfikürdskinin sədrlik etdiyi həmin Komitə Azərbaycanın bütün qəzalarında özünün yerli təşkilatlarını yaratmış və Rusiya esər partiyasının Bakıdakı və Tiflisdəki üzvləri (Osintsev və başqaları) ilə əlaqəyə girib əhali arasında antisovet ədəbiyyatlar yaymış və sovet hakimiyyətini yıxmaq üçün silahlı üsyan hazırlamaqla məşğul olmuşdur (274).

...1925-ci ilin əvvəllərində cəzasını çəkən A. Səfikürdski Camo bəy Hacınski ilə birlikdə Sverdlovsk (Rusiya) təcridxanasında idi. Onları Kırımın Feodosiya şəhərinə göndərmək istəyirdilər... Lakin bunu həyata keçirməyə macal olmamışdı... (275). Cəza müddəti bitdiyi üçün həbsdən azad olunan A. Səfikürdski Bakıya qayıdıb «Azərneft» Birliyində hüquq məsləhətçisi işləməyə başlamışdı. Ancaq daim təqiblərə məruz qalırdı (276). Bu təqiblərə dözməyən A. Səfikürdski xəstə düşmüş və uzun müddət yataqda qalmışdı.

Aslan bəy Səfikürdski uzun sürən xəstəlikdən sonra 1937-ci il sentyabrın 20-də Bakıda ömrünün 57-ci sinnində vəfat etmişdir (277). (Hərçənd bəzi tarix ədəbiyyatlarda onun vəfat tarixi 15 oktyabr 1937-ci il kimi göstərilir. Zənnimcə, 20 sentyabr 1937-ci il tarixi daha dəqiqdir - İ.Ə.).



CAMO bəy HACINSKI

(1888- 1942)

Görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi, teatr tənqidçisi və sənətsünas. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 4-cü və 5-ci hökumət kabinetlərində poçt və teleqraf naziri olmuşdur.

Camo bəy Süleyman oğlu Hacınski 1888-ci il iyunun 14-də Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Qubada anadan olmuşdu. O, xalqımızın digər görkəmli ictimai-siyasi xadimi Mehdi bəy Hacınskinin kiçik qardaşdır (HAŞİYƏ. Mehdi bəy Süleyman oğlu Hacınski (1879-1941) teatr xadimi, aktyor, publisist, ictimai-siyasi xadim idi. 1917-ci ildən «Müsəvat» partiyasının, Zaqafqaziya Seyminin, Müsəlman fraksiyası»nın üzvü olub. Milli Şuranın Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsini qəbul etmiş 26 (24+2) üzvündən biridir. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 19 noyabr tarixli «Azərbaycan Məclisi Məbusanının təsisi haqqında qanunun»a əsasən Azərbaycan Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentin Rəyasət Heyətinin katibi, Azərbaycan Cümhuriyyəti daxili işlər nazirinin müavini vəzifəsində çalışmışdı (278).

Hələ gənc yaşlarından Bakıya köçən Camo bəy burada gimnaziya təhsili almışdı. Gimnaziyanı bitirib 1907-ci ildə Bakıda rus dilində nəşr olunan «Kaspi» qəzetində müxbir kimi fəaliyyətə başlamışdı və bu qəzetlə əməkdaşlığını 1915-ci ilədək davam etdirmişdi. 1914-cü ildə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirən Camo bəy Hacınski sonralar iqtisadçı ixtisasına da yiyələnmişdi (279). 1915-ci ilin dekabrından 1917-ci ilin aprelində Bakı Batum Vilayətində (Gürcüstan) Dənizkənarı rayonda Birinci dünya müharibəsində zərər çəkənlərə yardım göstərmək məqsədilə yaradılmış Müsəlman Qaçqın Komitəsinin müvəkkili

vəzifəsində çalışmışdı (280).

...Camo bəy Hacınski «Nicat» Mədəni-Maarif Cəmiyyətinin işində də iştirak edirdi. O, 1916-cı ildə Müsəlman Dram Cəmiyyətinin, 1917-ci ildə isə Azərbaycan Arxeoloji Cəmiyyətinin yaradıcılarından biri olmuşdu (281). Camo bəy 1918-ci ildə «Türk yurdu» Cəmiyyətində Azərbaycan incəsənətindən mühazirələr oxuyur, dövrü mətbuatda «Qubalı» imzası ilə yazılar da dərc etdirirdi. O, Üzeyir Hacıbəyovun əsərlərinin tamaşaları, həmçinin Nəcəf bəy Vəzirovun və başqalarının da yaradıcılığı barədə də məqalələr, reseziyalar yazırdı. Sonralar dövlət vəzifəsində işləməsinə, işinin çox olmasına baxmayaraq, «Milli nəğmələr» adlı şerlər kitabını da nəşr etdirmişdi (282).

1917-ci ilin apreliyində Camo bəy Hacınski Rusiya Müvəqqəti Hökumətinin Zaqafqaziya Komitəsinin vəkili təyin edilmiş, həmin ilin iyulunda bu vəzifədə çalışmışdı. İyul ayında isə Zaqafqaziya Kəndli Deputatları İcraiyyə Komitəsinin sədr müavini seçilmiş və oradan nümayəndə kimi Rusiya Məclisi-Müəssisənə yeni seçkilər üzrə Zaqafqaziya Mərkəzi Komissiyasının sədri vəzifəsinə göndərilmişdi (283).

1918-ci ilin fevralında C. Hacınski Zaqafqaziya Seyminin «Müsəlman fraksiyası»nın üzvü seçilmişdi. O, həmin il fevralın 28-də Seym tərəfindən təsdiq olunmuş «Müsəlman Sosialistlər Blokuna» da daxil idi (284). C. Hacınski 1918-ci il Mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən qəbul olunmuş İstiqlal Bəyannaməsinə səs verən 26 (24+2) nəfər deputatdan biri idi (285).

1918-ci il Mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikası elan olunduqdan sonra F. Xoyskinin başçılığı ilə yaradılan birinci müllü hökumət kabinetində sosialist Camo bəy Hacınski dövlət müvəttəfi vəzifəsini yerinə yetirmişdi (286). Həmin il iyunun 17-də F. Xoyskinin 1-ci hökumət kabinetini istefaya gəndə C. Hacınski də tutduğu vəzifəsini tərk etmişdi (287).

1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin təntənəli açılışı olmuşdu. Həmin vaxt Camo bəy Hacınski Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 19 noyabr tarixli «Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisində

qanuna» əsasən Parlamentin tərkibinə daxil edilmişdi (288). Camo bəy Parlamentin 4-cü- «Sosialistlər fraksiyası»nda təmsil olunurdu. Fraksiyaya 13 nəfər daxil idi. C. Hacınskinin adı Parlamentə təqdim oxunuşunda 13 nəfərin içərisində sayca 6-cı çəkilibdi (289).

Camo bəy Hacınski Parlamentdə Maddi-Ləvazimat Komissiyasının üzvü idi. O, Parlamentin elə ilk iclaslarından təqdim olunan qanun layihələrinin müzakirələrində bir qayda olaraq özünü fəal, təşəbbüskar deputat kimi göstərirdi. Məsələn, Parlamentin 1918-ci il tarixli ikinci iclasında intizamı pozan millət vəkilləri haqqında belə bir təkliflə çıxış etmişdi: «... Parlament iclasına gəlməyən məbuslara (deputatlar nəzərdə tutulur - İ.Ə.) həmin günün əmək haqqı verilməsin» (290).

1919-cu il martın 14-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin 4-cü hökumət kabineti təşkil olundu. Bu kabinetdə A. Səfikürdskinin ədliyyə və əmək naziri təsdiq edilməsilə əlaqədar poçt və teleqraf naziri vəzifəsinə Parlamentdəki «Sosialistlər fraksiyası»nın üzvü Camo bəy Hacınski təyin olundu. Camo bəy Hacınski bu vəzifədə sələfi A. Səfikürdskinin respublikada rəhbərliyi inkişaf etdirmək sahəsindəki fəaliyyətini nəinki zəiflətmədi, əksinə, gücləndirdi və bu sahədə daha təsirli tədbirlər həyata keçirdi. Təsədüfi deyil ki, Camo bəy Hacınski Nəsim bəy Yusifbəylinin 5-ci hökumət kabinetini dövründə də poçt və teleqraf naziri vəzifəsini tutmuş və bu vəzifədə 1920-ci il aprelin 9-dək səmərəli fəaliyyət göstərmişdi (291).

Camo bəy Hacınskinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə rəhbərliyi inkişaf etdirmək sahəsindəki tədqirəlayiq fəaliyyəti barədə görkəmli Azərbaycan tarixçi-iqtisadçısı M. H. Baharlı 1921-ci ildə geniş məqalə yazmışdı (293) **(HAŞİYƏ)**. Məhəmməd Həsən Nəcəfqulu bəy oğlu Baharlı (Vəliyev) (1896-1937) müsavətçi idi. Buna görə sonralar həbs edilərək, 1937-ci il iyulun 26-dan 27-nə keçən gecə Azərbaycan SSR XDİK Üçlüyünün qərarına əsasən güllələnmişdi. Bu zaman onun cəmi 41 yaşı vardı (292).

1920-ci ilin apreliyində hökumət böhranı zamanı Nəsim bəy Yusifbəylinin 5-ci kabinetinin üzvləri istefaya getdikdən sonra

Parlament yeni hökuməti təşkil etməyi Məmməd Həsən Hacinskiyə həvalə etmişdi. Bu zaman «Sosialistlər fraksiyası» yeni yaradılacaq hökumətdə daxili işlər naziri vəzifəsinə Camo bəy Hacinskinin namizədliyini irəli sürmüşdülər (294).

1920-ci il 27-28 aprel «hadisələrindən» sonra Camo bəy Hacinski Azərbaycan SSR Xalq Ədliyyə Komissarlığında İnzibati-Maliyyə Şöbəsinin rəisi təyin olunmuşdu (Sovet hakimiyyətinin Camo bəy kimi kadrlara ilk vaxtlar xüsusilə bərk ehtiyacı vardı – İ. Ə.). C. Hacinski bir müddət həmin vəzifədə işləmiş və ona hələ toxunmamışdılar. Bu vəzifədə çalışarkən Camo bəy Hacinski mədəniyyət və maarif sahəsində də fəaliyyətini dayandırmamışdı. Belə ki, o, Azərbaycan Tədqiq və Təəbbü Cəmiyyətinin işində yaxından iştirak etmiş, qədim mədəniyyət abidələrimizin qorunması məsələləri ilə də məşğul olmuşdu (295).

...Lakin bədhaxları Camo bəy Hacinskinin Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli xadimi olduğunu və gördüyü işləri unuda bilmirdilər. Buna görə tezliklə, onu narahat etməyə başladılar. Məhz keçmişinə görə təqsiirləndirilən Camo bəy 1922-ci il aprelin 7-də Azərbaycan FK əməkdaşlarının keçirdiyi xüsusi əməliyyat nəticəsində bir qrup «eser» (sosialist) içərisində həbs olundu (296). Azərbaycan SSR Fövqəladə Komissiyasının operativ hissəsinin əməkdaşı Morozun imzaladığı informasiyada bildirilirdi: «Aprelin 7-dən 8-nə keçən gecə Bakıda 51 nəfər, Bakıdan kənardakı isə 17 nəfər eser həbs edilmişdir. Həbs edilənlərdən artıq 15 nəfəri dindirilmişdir...». İlk dindirilənlər arasında Camo bəy Hacinski də vardı. 1922-ci il mayın 29-da Azərbaycan FK-nın müvəkkili Valik onu yenidən dindirmişdi (297).

...1922-ci il dekabrın 10-da Camo bəy Hacinskiyə və onun məsləhətdəşi sosialist Aslan bəy Səfikürdskiyə 3 il həbs cəzası kəsildilər. Moskvanın Butirski və Çelyabinskdəki həbs düşərgələrində üç illik əzablı məhəbət həyatından sonra, onu SSRİ-nin şimalına Arxangelsk Vilayətindəki məşhur Solovetski həbs düşərgəsinə göndərmişdilər. Ağ dənizdə yerləşən Solovetski minlərlə günahsız insanların olmasının əzab-əziyyətə düçar olduğu xüsusi həbs düşərgəsi idi. Əsası 1919-cu ildə qoyulmuşdu və

nəinki, habelə dünyanın ilk konslagerlərindən biri (dəhşətli – İ. Ə.) sayılırdı. Camo bəy Hacinski Solevetski həbs düşərgəsinin ilk məhbuslarından saymaq olardı (298).

...1928-ci ilin iyun ayında azad olunan Camo bəy Bakıya qayıtdıqdan sonra Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Kooperasiyası İttifaqı - «Göybirliliyində» əvvəlcə Plan Şöbəsinin katibi, sonra isə müdiri olmuşdu (299). Camo bəy Hacinski 1938-ci ilin payızınadək daha başqa vəzifələrdə, o cümlədən 1933-cü il noyabrın 1-dən «Azəritifaq» sistemində çalışmışdı. 1934-cü il noyabrın 6-dan Sənaye Kooperasiyasında baş məsləhətçi vəzifəsində əmək fəaliyyətini davam etdirmişdi. Bu vəzifədə 1937-ci il yanvarın 7-dək xidmət göstərmişdi. Sonuncu tarixdən həmin vəzifə ixtisara düşdüyündən C. Hacinski işsiz qalmışdı (300). Bəlkə bu da təsadüfi deyildi...

Ən azı həm də ona görə ki, 1937-1938-ci illər bütün ölkədə repressiyanın tüğyan etdiyi dövr idi... (301). 1937-ci ildə Camo bəy Hacinski yenidən həbs olundu. Həmin il oktyabrın 25-də müstəntiq Martirosov Camo bəyi sorğu-suala tutmuşdu... 1938-ci il mayın 21-də C. Hacinski yenidən dindirilmişdi. Ona qarşı belə bir ittiham irəli sürülürdü ki, güya o, Moskvadan gəlmiş fəal eser Osintsev tərəfindən Azərbaycanda yaradılan gizli eser təşkilatının üzvü imiş... (302).

1938-ci il noyabrın 24-də Camo bəy Hacinski cəzaçəkmə yerinə, bu dəfə Moskvaətrafı Kirov Vilayətinə sürgün etdilər... Sonra isə oradan Sibirə göndərildilər. Camo bəy 1942-ci ildə Sibirdə Vyatka xüsusi həbs düşərgəsində vəfat etmişdi... (303).

Beləliklə, Camo bəy Hacinski xalqımızın bir çox görkəmli ziyalıları və dövlət xadimləri kimi otuzuncu illər repressiyanın qurbanı olmuşdur. Dünyasını dəyişən zaman Camo bəyin cəmi 44 yaşı vardı. Ömrünün yetkin yaşı idi. Qəbri nurla dolsun! Yeri behiştlik olsun!

...Camo bəy Hacinski 1956-cı ilin iyununda bəraət almışdı. Belə ki, SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 1956-cı il 26 iyun tarixli 1878 nömrəli qərarı ilə ona bəraət verilmişdi. Bu haqda oğlu Camo Hacinskiyə xüsusi kağız (bəraət haqqında arayış)

göndərilmişdi. Arayışda bildirilirdi ki, SSRİ Ali Məhkəməsinin Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Kollegiyasının Camo bəy Süleyman oğlu Hacinski və onun məslək yoldaşı Firuz bəy Ordubadski barədə çıxardığı 3 dekabr 1938-ci il tarixli cinayət tərkibi olmayan hökmü ləğv edilmiş və onlar bəraət almışlar (304).

Qeyd etmək lazımdır ki, C. Hacinski əslən Tiflisdən olan Mariya Pavlovna ilə ailə qurmuşdu. Öz adını oğlu Camoya vermişdi. Oğlu Camo 1926-cı il mayın 2-də Ukraynanın Poltava şəhərində dünyaya gəlmişdi. Mariya xanım 1983-cü ildə Bakıda dünyasını dəyişmişdi. Oğlu Camo isə görkəmli tarixçi-alim, tarix elmləri doktoru, professor olmuşdu. O, Uzun illər Bakı Ali Partiya Məktəbində Sov. İKP tarixi kafedrasının müdiri və həmin Məktəbin prorektoru vəzifələrində çalışmışdı. Baba Camonun iki nəvəsi (oğlu Camonun övladları)-Emin və Nigar bu gün Bakıda yaşayırlar. Emin hazırda Bakı Dövlət Universitetinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər fakültəsində çalışır. Emin hər iki babası ilə fəxr edir. Onun ata babası görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi Camo bəy Hacinskidirsə, digəri – ana babasıda məşhur teatr-kino xadimi, mərhum bəstəkarımız Şəmsi Bədəlbəylidir (305).

NƏTİCƏ

Azərbaycan Cümhuriyyəti Şərqlə aləmində və türk müsəlman dünyasında xalq hakimiyyəti və insanların bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanan həqiqi ilk demokratik respublika olduğunu öz fəaliyyəti ilə sübut etdi. Xalqımızın görkəmli ictimai- siyasi xadimləri 91 il əvvəl XX əsrin bəşəri hüquqi prinsiplərinə söykənən Demokratik Cəmiyyət yaratmaqla Azərbaycanı siyasi baxımdan dünyanın qabaqçıl ölkələri sırasına çıxardılar. XX əsrin əvvəllərində güclənən milli-azadlıq hərəkatının və milli-demokratik mübarizənin məntiqi bəhrəsi, ləbüd nəticəsi kimi yaranmış Azərbaycan Cümhuriyyəti xalq hakimiyyətinin respublika formasını, ümumbəşəri tərəqqinin həm Qərb və həm də Şərqlə meyllərinin sintezini özündə birləşdirən siyasi qurum, dövlət forması idi.

Ümummillî lider Heydər Əliyev 1998-ci il mayın 27-də Azərbaycan Demokratik Respublikasının 80 illik yubileyinə həsr edilmiş tənənəli mərasimdə söylədiyi nitqində demişdir: «...Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindəki dövrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi, fəlsəfi mühiti ilə bağlıdır. Demək olar ki, o zaman Azərbaycanda və onun ətrafında gedən proseslər həmin o mühitin məntiqi nəticəsi olmuşdur... Azərbaycanda o dövrdə böyük bir ziyalı dəstəsi meydana gəlmişdi. Onların əksəriyyəti Moskvada, Peter- burqda, Avropanın bir çox şəhərlərində yüksək təhsil almış Avropa mədəniyyəti, dünya mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan və bunları mənimsəmiş insanlar idilər. Onlar öz intellektual potensialı, öz xalqına, millətinə olan qayğısı, sədaqəti ilə Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində gedən proseslərdə iştirak etmiş və birləşib Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmışdılar» (306).

...Azərbaycan Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyinin ayrıca qurum kimi təsis olunması da zəruri bir addım idi. Əvvəlcə

dəmiryolu, su nəqliyyatı və quru yolları da özündə birləşdirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Yollar, Poçt və Teleqraf Nazirliyində yol və rabitə sahələri sistemi birləşirdi. Lakin zaman və təcrübə bu iki sahənin təşkilatı və struktur cəhətdən ayrılmasını diqqətə etdi. Nəticədə, 1918-ci il oktyabrın 6-da Yollar, Poçt və Teleqraf Nazirliyi iki müstəqil təşkilata-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Yollar Nazirliyinə (nazir X. Məlik-Aslanov) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyinə (nazir A. Aşurov) ayrıldı. Düzgün qərar idi və həmin sahələrin inkişafı müstəqil olaraq konkret və səmərəli şəkildə getdi və öz müsbət nəticəsini verdi.

Belə ki, bir nazirin cəmiyyətdə müəkkəb olan həm yollar və həm də poçt və teleqraf şəbəkələrini idarə etməsi çətinlik və bir növ qarışıqlıq törədirdi. Odur ki, 1918-ci il oktyabrın 6-da Ağa Hacı Aşurovun müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Poçt və Teleqraf Nazirliyinə nazir təyin edilməsindən sonra respublikada rabitə orqanlarının inkişafı bu ali mərkəzi icraedici aparatın əlində cəmləşdi. Bundan sonra respublikada köhnə rabitə müəssisələrinin bərpası, yenidən qurulması və yenilərinin açılması, möhkəmləndirilməsi və təkmilləşməsi daha sistemli, çevik və keyfiyyətli aparılmağa başladı. Rabitə işinin inkişafı Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti, Poçt və Teleqraf Nazirliyi Gəncədən Bakıya köçdükdən (15-17 sentyabr 1918-ci il) daha intensiv xarakter aldı.

Nazirliyin xüsusi fəaliyyət planı əsasında və Avropada təhsil almış mütəxəssislər - ixtisaslı kadrlar (Cəmil bəy Vəzirov, Bəhram bəy Vəzirov, Bəhlul bəy Vəzirov, Vladislav Blajeovski, Mixail Sirotkin, Zeynal bəy Əliyev, Abbas bəy Ağayev və s.) Azərbaycan Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyi sistemində cəlb olundular. Nazirliyin təşkilatçılığı ilə müstəqil milli rabitə sistemi formalaşdırıldı. Milli rabitə (poçt, teleqraf, telefon, radio rabitə) kadrları hazırlamaq üçün Bakıda Poçt və Teleqraf Məktəbi açıldı (Yeri gəlmişkən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yetişən milli kadrlardan sovet hakimiyyəti də istifadə edirdi - İ.Ə.).

Poçt və Teleqraf Nazirliyinin yanında həmçinin müxtəlif müddətli ixtisaslandırma kursları təşkil olundu. Eyni zamanda çar Rusiyası və sonrakı aralıq dövründə poçt və teleqraf müəssisələrinə soxulmuş yabancılər ünsürlər, bu işdən başı çıxmayan məmurlar və qulluqçular tədricən attestasiya qaydalarında uzaqlaşdırıldılar (bunların içərisində ermənilər də az deyildi - İ. Ə.). Onların əvəzinə zaman-zaman milli tərəkürlü, Azərbaycanın rifahı naminə var qüvvəsini sərf edən işçilər cəlb olundular.

İlk çətinliklər çox olsa da, Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti və hökuməti imkan dairəsində rabitənin inkişafına getdikcə daha çox maliyyə vəsaiti ayırır, rabitə müəssisələrini işçilərinin əmək haqqını yüksəldirdi. Bu da işçilərin daha yaxşı işləməsinə stimül verirdi.

Respublikada rabitə növlərinin inkişafında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali qanunvericilik hakimiyyəti-Azərbaycan Parlamentinin iqtisadiyyatın digər sahələri ilə yanaşı, rabitənin inkişafına yönəlmiş qanun layihələrinin qəbul edilməsi və tətbiqi də mühüm rol oynadı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk rabitə (poçt və teleqraf) nazirləri istiqlaliyyətimizin əsl mücahidləri olan şəxsiyyətlər idi. Rabitə nazirləri X Məlik-Aslanov, A.Aşurov, A.Səfikürdski və C. Hacınski xalqımızın görkəmli ictimai-siyasi xadimləri kimi öz fəaliyyətlərində cəmiyyətə örnək idilər. Bu nazirlər hansı postda işləmələrindən asılı olmayaraq, həmin sahələrin, o cümlədən milli-müstəqil rabitə sahəsinin-iqtisadiyyatın bu mühüm sektorunun təşəkkülü və inkişaf etdirilməsi üçün var qüvvəsini sərf etdilər. Onların bir nazir kimi rabitənin bütün növlərinin inkişafına dair verdiyi əmrlər və sərəncamlar bunu sübut edir. İstər X. Məlik-Aslanov, A. Aşurov, A. Səfikürdski, istərsə də C. Hacınski milli rabitə orqanlarımızın inkişafı naminə qayğı göstərməklə yanaşı, işi pozanlara və intizamsız işçilərə qarşı çox ciddi və tələbkar idilər.

İlk milli rabitə nazirlərimizin Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə daha artıq tanınması üçün göstərdiyi cəhdlər, bu istiqamətdəki fəaliyyətləri təqdirəlayiq idi. Azərbaycanın

müstəqilliyini ilk tanıyan qardaş Türkiyə, Fransa, həmçinin qonşu ölkələrlə, ilk növbədə İran, Gürcüstan, Ermənistan və Dağıstanla labüd əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması və davam etdirilməsi ümdə məsələlərdən idi. Həmin dövlətlərlə rabitə şəhələrinde əməkdaşlıq əlaqələrinin davam edilməsi Azərbaycanın informasiya cəhətdən də təcrid olunması durumunu aradan qaldırmış və Avropaya çıxış üçün şərait yaratmışdı.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyi tərəfindən ilk milli poçt markalarının buraxılması həm də beynəlxalq imicimizi qüvvələndirən bir hadisə idi. Gəncədə ilk beynəlxalq milli radiostansiyamızın işə düşməsi də həmin qəbildən idi.

Azərbaycanın istiqlaliyyətinin qorunması ən əsas məsələ idi. 1920-ci il yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransı tərəfindən müstəqilliyimizin de-facto tanınması xalqımızın və dövlətimizin tarixində cahənşumul hadisə idi. Milli-azadlıq hərəkatımızın və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətimizin lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (HAŞİYƏ. Qəbri Türkiyədə, Ankarada Əsri məzaristanlıqdadır. 1955-ci il martın 6-dan Ankarada uyuyur. Vəfatından qabaq üç dəfə «Azərbaycan! Azərbaycan! Azərbaycan!» söyləmiş və gözlərini əbədi yummuşdu (307). M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycanla nəfəs alırdı. Qəbri nurla dolsun! Yeri behiştlik olsun! – İ.Ə.) Parlamentdə çıxışında dəfələrlə qeyd edirdi ki, Azərbaycan məsələsi beynəlxalq bir məsələdir. Ona görə də istiqlaliyyətin qorunub-saxlanması təkcə daxili amillərlə deyil, daha çox xarici amillərlə bağlıdır (308).

...Məhz təxribat, qismən daxili proseslər və beləliklə, obyektiv və subyektiv amillər 1920-ci il 27-28 nisan (aprel) işğalını doğurdu. Həmin vaxt XI qırmızı ordunun təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildi. Milli amallı və təəssübkeşli qüvvələrimizə qarşı həbslər, təqiblər başlandı (309). Təsadüfi deyil ki, Bakının 1920-ci il 27-28 aprel işğalından sonra keçən 1 il müddətində XI ordunun Siyasi Şöbəsinin rəisi cəllad Semyon Pankratovun başçılığı altında FK-nın rus-erməni

bolşeviklərinin həyata keçirdiklər mənfur əməliyyatlar nəticəsində şəhərdə təkcə öldürülənlərin sayı 47 minə çatmışdı (310).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin rabitə nazirləri vəzifəsində çalışmış Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Aslan bəy Səfikürdski və Camo bəy Hacinski Azərbaycan SSR dövründə sovet hakimiyyətinə bir təcrübəli, lazımlı milli kadrlar kimi görək olmuş, ilk vaxtlar öz ixtisasları üzrə işlə təmin edilmişdilər... Bir müddət onlara toxunmamışdılar... Lakin sonra sovet cəza mexanizmləri (FK, XDİK, DSI) xalqımızın həmin görkəmli oğullarını narahat etməyə başlamış, Ağa Hacı Aşurov da onlara əlavə olunmaqla hər dördü də otuzuncu illərin əsassız repressiya tədbirlərinin qurbanına çevrilmişdilər...

Vaxtilə qarşı mübarizədə «Koba» ləqəbli əsgir gürcü inqilabçı dostu, sonralar Sovetlər İttifaqının rəhbəri olmuş İ. Stalin (İosif Vissorianoviç Cuqəşvili – İ. Ə.) Məhəmməd Əmin Rəsulzadədən soruşanda ki, «... bu il yarımliq hakimiyyətiniz ərzində xalqa nə verə bildiniz ?, sualına o, cavabında demişdi: «Çox şey verə bilmədik, amma milli azadlığın nə olduğunu başa saldıq. Azca da milli istiqlal dadızdırdıq...» (311).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi təcrübəsi, oynadığı rol və gördüyü işlər hədəf getməmişdir. 1990-cı il mayın 21-də ölkəmizdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı gün - 28 May Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyinin Dirçəliş günü elan edilmişdir (312). Bir il sonra, 1991-ci il avqustun 29-da isə 28 May ölkəmizdə Respublika günü kimi rəsmi İstiqlal Bayramı statusu qazanmışdır.

XRONOLOGİYA

- 9-12 yanvar 1918-ci il. Şəmkir, Dəllər və Zəyəm stansiyalarında Birinci Dünya Müharibəsinin Qafqaz cəbhəsindən qayıdarkən özlərini azğın aparan rus-xristian əsgərləri Azərbaycan milli qüvvələri və təəssübkeşləri tərəfindən tərkisilah edilmişdir.
- 14 fevral 1918-ci il. Rusiyadakı Müvəqqəti Hökumətin Zaqafqaziyaadakı hakimiyyət orqanı-Zaqafqaziya Seymi yaranmışdır.
- 23 fevral 1918-ci il. Tiflisdə suveren Zaqafqaziya Federativ Respublikası yaranmışdır.
- 29-31 mart 1918-ci il. Bakıda və qəzalarda erməni millətçi daşnak qüvvələri tərəfindən azərbaycanlıların və digər müsəlman əhalisinin soyqırımı həyata keçirilmişdir.
- 25 aprel 1918-ci il. Bakıda Xalq Komissarları Soveti (Bakı XKS) yaranmışdır. Bakı XKS-in Xalq Su Nəqliyyatı, Yollar, Poçt və Teleqraf Komissarlığı təsis olunmuşdur.
- 26 may 1918-ci il. Zaqafqaziya (Transqafqaz) Seymi və Zaqafqaziya Federativ Respublikası süqut etmişdir. Müstəqil Gürcüstan Respublikası yaranmışdır.
- 27 may 1918-ci il. Tiflisdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sədrliyi ilə Müvəqqəti Azərbaycan Milli Şurası yaranmışdır.
- 28 May 1918-ci il. Tiflisdə «İstiqlal Bəyannaməsi» («Əqdnamə») elan olunmuş və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) yaranmışdır. 2 nömrəli protokol üzrə Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Birinci Azərbaycan müvəqqəti milli hökuməti təsis edilmişdir.
- 28 may 1918-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Yollar, Poçt və Teleqraf Nazirliyi təsis olunmuşdur.
- 28 may 1918-ci il. Xudadat bəy Məlik-Aslanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk yollar, poçt və teleqraf naziri təyin edilmiş və bu vəzifədə 1918-ci il oktyabrın 6-dək fəaliyyət göstərmişdir.

- 30 may 1918-ci il. Fətəli xan Xoyskinin imzası ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması haqqında «İstiqlal Bəyannaməsi» radioteleqrafla dünya ölkələrinin paytaxtlarına xəbər verilmişdir.
- 30 may 1918-ci il. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacımski Türkiyənin xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəyə Azərbaycan səfirliyinin təyin edilməsi barədə teleqram vermişdir.
- 4 iyun 1918-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında «Dostluq və əməkdaşlıq haqqında» müqavilə imzalanmışdır.
- 16 iyun 1918-ci il. Birinci müvəqqəti Azərbaycan milli hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçmüşdür.
- 17 iyun 1918-ci il. Gəncədə Müvəqqəti Azərbaycan Milli Şurası buraxılmış və Fətəli xan Xoyskinin başçılığı altında ikinci hökumət kabineti təşkil olunmuşdur.
- 17 iyun 1918-ci il. Xudadat bəy Məlik-Aslanov ikinci hökumət kabinetində yenidən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yollar, poçt və teleqraf naziri təyin edilmişdir.
- 21 iyun 1918-ci il. «Dövlət bayrağı haqqında» fərman elan edilmişdir.
- 23 iyun 1918-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin «Mövcud Rusiya və Zaqafqaziya qanunlarının müvəqqəti saxlanılması və hökumət tərəfindən bunun müvafiq nəşri haqqında» qərarı elan olunmuşdur.
- 24 iyun 1918-ci il. «Hökumət müəssisələrinin öz vəzifələrini tərk etmiş qulluqçuları haqqında» Azərbaycan hökumətinin 178 nömrəli qərarı elan olmuşdur.
- 26 iyun 1918-ci il. Müstəqil Azərbaycan Milli Ordusunun (Silahlı Qüvvələrinin) əsası qoyulmuşdur.
- 26 iyun 1918-ci il. Hökumət poçt köçürmələri əməliyyatlarının səmərəliliyini artırmaq üçün 100 min rubl pul ayırmışdır.
- 27 iyun 1918-ci il. «Dövlət türk dili haqqında» qərar elan edilmişdir (türk dili dedikdə, Azərbaycan dili nəzərdə tutulur - İ.Ə.).

- 14 iyul 1918-ci il. Osmanlı Türkiyəsinin Hərbi Dəniz Yolları və Limanları Baş İdarəsi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Yollar, Poçt və Teleqraf Nazirliyi arasında dəmir yollarından istifadəyə dair müqavilə imzalanmışdır. Müqaviləni Azərbaycan Cümhuriyyətinin yollar, poçt və teleqraf naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanov imzalamışdır.
- 15 iyul 1918-ci il. Azərbaycan hökuməti tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımını öyrənən Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılmışdır.
- 25 iyul 1918-ci il. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə respublikada poçt göndərişləri və teleqramların tarifi (qiyməti) artırılmışdır.
- 31 iyul 1918-ci il. Bakı Xalq Komissarları Soveti («Bakı Kommunası» - İ.Ə.) süqut etmişdir.
- 1 avqust 1918-ci il. Bakıda, eser, menşevik və daşnakların «Sentro Kaspı Diktaturası» («Mərkəzi Xəzər Hakimiyyəti») yaradılmışdır.
- 4 avqust 1918-ci il. İngilis hərbi dəstələri dəniz vasitəsilə İrəvan Ənzəli (indi Pəhləvi) şəhərindən Bakıya gəlmişlər.
- 11 avqust 1918-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti «Hərbi mükəlləfiyyət haqqında» qanun qəbul etmişdir.
- 17 avqust 1918-ci il. İngilis generalı Denstervilin komandanlığı altında Böyük Britaniya qoşunları Bakıya daxil olmuşlar.
- 26 avqust 1918-ci il. Azərbaycan hökumətinin 606 nömrəli qərarı ilə «Ekstren Poçt Cəmiyyəti»nin Gəncə Şöbəsi açılmışdır.
- 30 avqust 1918-ci il. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Yeliza - vetpol adı ləğv edilmiş və Gəncənin tarixi adı özünə qaytarılmışdır.
- 30 avqust 1918-ci il. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Karyagin qəzası Cəbrayıl qəzası adlandırılmışdır (Pavel İvanoviç Karyagin çar polkovniki idi. Xalqımızın qəddar düşməni, Qarabağda ermənilərin himayədarı olmuşdur - İ.Ə.).
- 30 avqust 1918-ci il. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Ağdaş qəsəbəsinə şəhər statusu verilmişdir.

- Avqust 1918-ci il. Yollar, poçt və teleqraf naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanovun əmri ilə Gəncə radiostansiyası yaradılmışdır.
- 1 sentyabr 1918-ci il. Bakı Poçt-Teleqraf Məktəbinin ilk buraxılışı olmuşdur.
- 6 sentyabr 1918-ci il. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xəlil bəy Xasməmmədov və Aslan bəy Səfikiürdskidən ibarət nümayəndə heyətimiz İstanbul Konfransında iştirak etmiş və Türkiyə sultanı IV Məhəmməd tərəfindən qəbul olunmuşlar.
- 14 sentyabr 1918-ci il. General Denstervil və «Sentro Kaspı Diktaturası» hökuməti qoşunları Bakını tərk etmişlər.
- 15 sentyabr 1918-ci il. Bakı Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan Cümhuriyyətinin Silahlı Qüvvələri tərəfindən azad edilmişdir. Bakı şəhəri Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı elan olunmuşdur.
- 15-17 sentyabr 1918-ci il. Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçmüşdür.
- 6 oktyabr 1918-ci il. Azərbaycan hökuməti tərkibində kabinədəxili dəyişikliklər aparılmış, Yollar, Poçt və Teleqraf Nazirliyi iki müstəqil nazirliyə: Azərbaycan Respublikasının Yollar Nazirliyinə və Azərbaycan Respublikasının Poçt və Teleqraf Nazirliyinə bölünmüşdür.
- 6 oktyabr 1918-ci il. Xudadat bəy Məlik-Aslanov Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk müstəqil yollar naziri təyin edilmiş və bu vəzifədə 1920-ci il aprelin 27-dək fəaliyyət göstərmişdir.
- 6 oktyabr 1918-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqil Poçt və Teleqraf Nazirliyi yaradılmışdır.
- 6 oktyabr 1918-ci il. Ağa Hacı Aşurov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk müstəqil poçt və teleqraf naziri təyin edilmiş və bu vəzifədə 1918-ci il dekabrın 26-dək işləmişdir.
- 10 oktyabr 1918-ci il. Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyinin 57 nömrəli əmri ilə Zeynal bəy Əliyev Cümhuriyyətin poçt

- və teleqraf naziri Ağa Hacı Aşurovun yanında xüsusilə mühüm tapşırıqlar üzrə məmur vəzifəsinə təyin edilmişdir.
- 21 oktyabr 1918-ci il. Azərbaycan hökuməti dövrü mətbuatda «Poçt və teleqraf müəssisələrinə qəbul haqqında» elan dərc etdirmişdir.
- 21 oktyabr 1918-ci il. Azərbaycan hökuməti Poçt və Teleqraf Nazirliyinin sərəncamına cari ehtiyaclar üçün 20 min rubl pul ayırmışdır.
- 27 oktyabr 1918-ci il. Azərbaycan hökuməti Poçt və Teleqraf Nazirliyinin sərəncamına 50 min rubl pul ayırmışdır.
- 9 noyabr 1918-ci il. Azərbaycan hökuməti tərəfindən üçrəngli Milli Bayraq (hazırkı bayrağımız - İ.Ə.) təsdiq edilmişdir.
- 15 noyabr 1918-ci il. Azərbaycan Ordusunun General Kvartmeyster İdarəsi və onun tərkibində Rabitə Komandası yaradılmışdır.
- 16 noyabr 1918-ci il. Azərbaycan Milli Şurası yenidən öz fəaliyyətini bərpa etmişdir.
- 17 noyabr 1918-ci il. General Vilyam Tomsonun başçılığı altında Müttəfiq dövlətlərin hərbi kontingenti Bakıya daxil olmuşdur. İngilis Xüsusi (müstəmləkə) polisi yaradılmışdır. Polkovnik F. P. Kökkerel onun rəisi təyin edilmişdir.
- 19 noyabr 1918-ci il. Mili Şura tərəfindən «Məclisi-Məbusanın yaradılması haqqında» qanun qəbul edilmişdir.
- 7 dekabr 1918-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti (Ali qanunverici orqanı) açılmışdır.
- 7 dekabr 1918-ci il. Yollar naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanov «Müstəqillər fraksiyası»ndan Azərbaycan Parlamentinin üzvü seçilmişdir.
- 7 dekabr 1918-ci il. Aslan bəy Səfikürdski («Sosialistlər fraksiyası») Qazax qəzasından Azərbaycan Parlamentinin üzvü seçilmişdir.
- 7 dekabr 1918-ci il. Sabiq poçt və teleqraf naziri Ağa Hacı Aşurov (bitərəf) Azərbaycan Parlamentinin üzvü seçilmişdir.

- 7 dekabr 1918-ci il. Camo bəy Hacinski («Sosialistlər fraksiyası») Azərbaycan Parlamentinin üzvü seçilmişdir.
- 21 dekabr 1918-ci il. Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyinin 12 nömrəli əmri ilə Mixail Kuzmiç Sirotkin Bakı Poçt Kontorunun rəisi vəzifəsinə təyin edilmişdir.
- 23 dekabr 1918-ci il. Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyinin kiçik ekspedisiyası Krasnovodsk-Bakı sualtı (Xəzər - İ.Ə.) kabel xətti ilə əlaqədar Türkmənistanı ezam olunmuşdur.
- 26 dekabr 1918-ci il. Fətəli xan Xoyskinin başçılığı altında üçüncü hökumət kabineti yaradılmış, sosialist Aslan bəy Səfikürdski Azərbaycan Cümhuriyyətinin poçt və teleqraf naziri təyin edilmiş və bu vəzifədə 1919-cu il martın 14-dək fəaliyyət göstərmişdir.
- 26 dekabr 1918-ci il. Qafqaz Dağlılar İttifaqı Respublikasının poçt və teleqraf naziri İbrahim Heydərov danışıqlar aparmaq və əməkdaşlıq haqqında saziş bağlamaq üçün Bakıya 3 günlük səfərə gəlmişdir.
- 8 yanvar 1919-cu il. Əli Mərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla Azərbaycan Parlamentinin nümayəndə heyəti (7 nəfər) Paris Sülh Konfransına yola düşmüşdür. (Topçubaşı - İ.Ə.)
- 10 yanvar 1919-cu il. Bakı-Gəncə-Tiflis Beynəlxalq Telefon Xətti açılmışdır.
- 15 yanvar 1919-cu il. Mərkəzi Şuşa olan Qarabağ General-Qubernatorluğu (tərkibinə Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları daxil idi) yaradılmışdır. Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 29 yanvar tarixli 358 nömrəli qərarı ilə Xosrov bəy Paşa bəy oğlu Sultanov Qarabağ general-qubernatoru təyin edilmişdir.
- 9 fevral 1919-cu il. «Amnistiya haqqında» Azərbaycan Parlamentinin qanunu qəbul edilmişdir.
- 19 fevral 1919-cu il. Azərbaycan Parlamentinin Mühafizə dəstəsi (polisi - İ.Ə.) yaradılmışdır.
- 3 mart 1919-cu il. Azərbaycan hökumətinin 408 nömrəli qərarı ilə Maarif Nazirliyi yanında Azərbaycan Xalq

- Cümhuriyyətinin İnformasiya Teleqraf Agentliyi təsis edilmişdir.
- 14 mart 1919-cu il. Azərbaycan Parlamenti tərəfindən Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılığı altında 4-cü hökumət kabinetinin tərkibi təsdiq edilmişdir. Sosialistlər fraksiyasından Camo bəy Hacinski Azərbaycan Cümhuriyyətinin poçt və teleqraf naziri vəzifəsinə təsdiq edilmiş və bu vəzifədə 1920-ci il aprelin 9-dək fəaliyyət göstərmişdir.
- 17 mart 1919-cu il. Azərbaycan Parlamenti «Kənar təşkilatların müdaxiləsini aradan qaldıran «Poçt-Teleqraf Nizamnaməsi»nin bəzi maddələrinin dəyişdirilməsi haqqında» qanun layihəsini və bu barədə 28 nömrəli qərarı təsdiq etmişdir.
- 23 mart 1919-cu il. Cümhuriyyətin Poçt və Teleqraf Nazirliyinin 30 nömrəli əmri ilə Bəhlul bəy Əli oğlu Vəzirov Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinin rəisi vəzifəsinə təyin edilmişdir.
- Mart 1919-cu il. Azərbaycan Parlamentində Əlifba üzrə xüsusi komissiya yaradılmışdır. Xudadat bəy Məlik-Aslanov onun sədri təyin edilmişdir.
- 6 may 1919-cu il. Azərbaycan hökumətinin 482 nömrəli qərarı ilə doktor Xudadat bəy Rəfifbəyli Gəncənin qubernatoru vəzifəsinə təyin edilmişdir.
- 1 iyun 1919-cu il. Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Respublikası arasında poçt köçürmələri və korrespondensiyalarının mübadiləsi haqqında konvensiya imzalanmışdır.
- 7 iyun 1919-cu il. Azərbaycan Cümhuriyyəti Poçt və Teleqraf Nazirliyinin 56 nömrəli əmri ilə Bakı Baş Poçt-Teleqraf Kontoru iki müstəqil struktura - Bakı Poçt Kontoruna və Bakı Teleqraf Kontoruna ayrılmışdır.
- 7 iyun 1919-cu il. Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyinin 56 nömrəli əmri ilə Bəhram bəy İsmayıl oğlu Vəzirov yeni təsis olunmuş Bakı Poçt Kontorunun rəisi vəzifəsinə təyin edilmişdir.

- 7 iyun 1919-cu il. Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyinin 56 nömrəli əmri ilə Gəncə Poçt-Teleqraf Kontorunun rəisi köməkçisi Abbas bəy Ağayev yeni təsis olunan müstəqil Bakı Teleqraf Kontorunun rəisi təyin edilmişdir.
- 9-11 iyun 1919-cu il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət Müdafiə Komitəsi (DMK) yaradılmışdır.
- 20 iyun 1919-cu il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyinin 67 nömrəli əmri ilə Kiyev Dövlət Universitetinin məzunu mühəndis Cəmil bəy İsmayıl oğlu Vəzirov Bakı Telefon Şəbəkəsinin hökumət inspektoru vəzifəsinə təyin edilmişdir.
- 21 iyun 1919-cu il. «Aqrar islahat haqqında» qanun qəbul edilmişdir.
- 23 iyun 1919-cu il. «Fərariliklə mübarizə haqqında» qanun qəbul edilmişdir.
- 27 iyun 1919-cu il. Azərbaycanla Gürcüstan arasında 3 illik hərbi müdafiə paktı imzalanmışdır.
- 11 avqust 1919-cu il. «Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında» qanun qəbul edilmişdir.
- 19 avqust 1919-cu il. Xalq Maarif Nazirliyi yanında İnformasiya Teleqraf Agentliyi Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyinin tabeliyinə keçirilmişdir.
- 28 avqust 1919-cu il. «Məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında» qanun qəbul edilmişdir.
- Avqust (sonu) 1919-cu il. İngilis qoşunları Azərbaycanı tərk etməyə başlamışlar.
- 31 avqust - 1 sentyabr 1919-cu il. Bakıda (Bayıl) Sahil Radiostansiyası yenidən fəaliyyətə başlamışdır.
- 12 sentyabr 1919-cu il. Lənkəranda Poçt-Teleqraf Kontoru yaradılmışdır.
- 13 sentyabr 1919-cu il. Şuşa şəhərində telefon stansiyası qurulmuşdur.
- 15 sentyabr 1919-cu il. Azərbaycan Parlamenti «Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında» qərar qəbul etmişdir.

- 1 oktyabr 1919-cu il. Bakıda Poçt-Teleqraf Məktəbinin məşğələləri başlanmışdır.
- 9 oktyabr 1919-cu il. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə ölkədə «Poçt-Teleqraf və telefon qaydaları» qüvvəyə minmişdir.
- 11 oktyabr 1919-cu il. Azərbaycan hökumətinin «Telefona görə abonent haqqının artırılması haqqında» 648 nömrəli qərarı ilə 1 il müddətinə (1 iyuldan sayılmaqla – İ. Ə.) yeni telefon tarifi qüvvəyə minmişdir.
- 20 oktyabr 1919-cu il. Hökumətin qərarı ilə çar Rusiyasının köhnə təsvirli poçt markaları ləğv olunmuş və Azərbaycan Respublikasının üzərində milli ordu əsgərinin təsviri olan göy rəngli ilk milli poçt markaları döviyyəyə buraxılmışdır.
- 21-22 oktyabr 1919-cu il. Bir qrup azərbaycanlı gənc hərbiçi Gürcüstan Respublikasının Radio-Teleqraf Məktəbinin radioteleqrafçı ixtisası üzrə bitirmişdir.
- 29 oktyabr 1919-cu il. Ağdam-Karyagin (indiki Füzuli-İ. Ə) telefon xətti çəkilmişdir.
- 30 oktyabr 1919-cu il. Azərbaycan Parlamenti tərəfindən «Mətbuat haqqında» Nizamnamə təsdiq olunmuşdur.
- Oktyabr 1919-cu il. Bakıda Poçt və Teleqraf Nazirliyinin Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsinə təbə olan Mərkəzi Telefon Stansiyası yaradılmışdır.
- 18 noyabr 1919-cu il. Ucar-Göyçay telefon xəttinin çəkilməsi başlanmışdır.
- 28 noyabr 1919-cu il. Paris Sülh Konfransından Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Əli Mərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan hökumətinin sədri Fətəli xan Xoyskiyə Avropa ilə əlaqə yaratmağa imkan verən Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk beynəlxalq radiostansiyasının fəaliyyətə başlaması münasibətilə birbaşa teleqram göndərmişdir.
- 29 noyabr 1919-cu il. Bakını Qarabağla birləşdirən əsas telefon xətlərinin təmiri başa çatdırılmışdır.

- Noyabr 1919-cu il. Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Əli Mərdan bəy Topçubaşov İsveçrənin Bern şəhərində yerləşən Ümumdünya Poçt İttifaqına üzv olmaq haqqında ərizə ilə müraciət etmişdir.
- 2 dekabr 1919-cu il. Bakıda «Müsavət» partiyasının II qurultayı keçirilmişdir.
- 13 dekabr 1919-cu il. Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Ermənistan arasında poçt-teleqraf mübadiləsinin tarifləri təsdiq olunmuşdur.
- 22 dekabr 1919-cu il. Azərbaycan Cümhuriyyətinin poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacınski Gürcüstan Respublikasına 3 günlük işgüzar səfərə getmiş və Tiflisdə əməkdaşlıq barədə danışıqlar aparmış, sazişlər imzalamışdır.
- 24 dekabr 1919-cu il. Azərbaycan Poçt və Teleqraf Nazirliyi ilə Gürcüstan hökuməti və Batumdakı ingilis komandanlığı arasında teleqraf tarifi barədə saziş bağlanmışdır. Sazişi Azərbaycan Cümhuriyyətinin poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacınski imzalamışdır.
- 11 yanvar 1920-ci il. Paris Sülh Konfransı və Antantanın Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyi de-fakto tanınmışdır.
- Yanvar 1920-ci il. Azərbaycan Parlamentində Müəssisələr Məclisinin çağırılması üzrə Mərkəzi Komissiya yaradılmışdır.
- 5 fevral 1920-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilə Gürcüstan hökuməti arasında dəmir yollarından tranzit istifadəyə dair əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalanmışdır. Müqaviləni Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən yollar naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanov imzalamışdır.
- 10 fevral 1920-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyində yeni əmək haqqı tarifi üzrə komissiya yaradılmışdır.
- 1 mart 1920-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası yanında müstəqil Azərbaycan Teleqraf Agentliyi (Azər Tac) yaranmışdır.

- 15 mart 1920-ci il. Azərbaycanla Gürcüstan arasında pul baratlarının, qiymətli məktubların və poçt korrespondesiyalarının mübadiləsi üzrə əməkdaşlıq haqqında saziş əldə edilmişdir.
- 20 mart 1920-ci il. Azərbaycan və İran hökumətləri arasında poçt və teleqraf rabitəsinə dair 2 əlahiddə müqavilə imzalanmışdır.
- 6 aprel 1920-ci il. Azərbaycanla İran arasında poçt və teleqraf mübadiləsi məntəqəsi açılmışdır.
- 15 aprel 1920-ci il. Azərbaycan Parlamentində Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə İran nümayəndə heyəti arasında 6 müahidə (müqavilə - İ.Ə.) paraflanmışdır. Bunun 2-si poçt və teleqraf əməkdaşlığına aid idi.
- 16 aprel 1920-ci il. Bakı Telefon Şəbəkəsi tərəfindən 1920-1921-ci illər üzrə abonentlərin yeni siyahısının tərtibi və nəşri barədə müraciət dərc etdirmişdir.
- 27-28 aprel 1920-ci il. Bakı XI ordu tərəfindən işğal olunmuş və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etmişdir.
- 28 aprel 1920-ci il. Bakıda sovet hakimiyyəti elan olunmuş və Azərbaycan SSR hökuməti təşkil olunmuşdur.
- 29 aprel 1920-ci il. Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin dekreti ilə Azərbaycan SSR Fövqəladə Komissiyası (FK) təsis olunmuşdur.
- 12 may 1920-ci il. Gəncənin sabiq qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəyli FK tərəfindən Bakıda güllələnmişdir.
- 26 may-5 iyun 1920-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini bərpa etmək üçün milli qüvvələrimizin Gəncədə sovet hakimiyyətinə qarşı üsyanı baş vermişdir.
- 31 may 1920-ci il. Yevlax ərazisində Kür çayı sahilində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sabiq başçısı Nəsim bəy Yusifbəyli 39 yaşında qətlə yetirilmişdir...
- İyun-oktyabr 1920-ci il. Baba Əliyoldaş oğlu Əliyev Azərbaycan SSR Fövqəladə Komissiyasının (FK) sədri vəzifəsində işləmişdir.

- 19 iyun 1920-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk üç hökumət başçısı olmuş Fətəli xan Xoyski Tiflisdə erməni terrorçuları Aram Erkayan və Murad Qriqoryan tərəfindən qətlə yetirilmişdir.
- Oktyabr 1920-ci il-21 fevral 1921-ci il. Əyyub Şirinbəy oğlu Xanbudaqov Azərbaycan SSR FK-nın sədri vəzifəsində işləmişdir.
- 21 fevral-5 oktyabr 1921-ci il. Mir Cəfər Mir Abbas oğlu Bağırov Azərbaycan SSR FK sədri vəzifəsində işləmişdir.
- 5-7 aprel 1922-ci il. Azərbaycan SSR FK-nın Bakıda keçirdiyi xüsusi məqsədli əməliyyatlar zamanı Xalq Cümhuriyyətinin sabiq poçt və teleqraf nazirləri Aslan bəy Səfikürdski və Camo bəy Hacinski həbs edilmişlər.
- 7 avqust 1926-cı il. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (MİK) qərarı ilə Azərbaycan SSR Fövqəladə Komissiyası Dövlət Siyasi İdarəsi (DSİ) adlandırılmışdır.
- İyun 1928-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sabiq poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacinski həbsdən azad olunmuşdur.
- Fevral 1930-cu il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sabiq yollar, poçt və teleqraf naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanov Bakıda Azərbaycan SSR DSİ tərəfindən həbs olunmuşdur.
- Avqust 1934-cü il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sabiq yollar, poçt və teleqraf naziri X. Məlik-Aslanov Azərbaycan SSR XDİK tərəfindən ikinci dəfə həbs olunmuşdur.
- 5 noyabr 1934-cü il. Azərbaycan Parlamentinin ilk sədri Əli Mərdan bəy Topçubaşov Parisdə 72 yaşında vəfat etmiş və orada Sen-Deni qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.
- 23 iyul 1935-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sabiq yollar, poçt və teleqraf naziri, professor Xudadat bəy Məlik-Aslanov Sibirə həbs düşərgəsində 56 yaşında vəfat etmişdir.
- 1936-cı il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sabiq poçt və teleqraf naziri Ağa Hacı Aşurov Rostov şəhərində 56 yaşında vəfat etmişdir.

- 20 sentyabr 1937-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sabiq poçt və teleqraf naziri, əmək və ədliyyə naziri Aslan bəy Səfikürdski uzun sürən xəstəlikdən sonra Bakıda 56 yaşında vəfat etmişdir.
- 24 noyabr 1937-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sabiq poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacınski Azərbaycan SSR XDİK tərəfindən ikinci dəfə həbs olunmuşdur.
- 3 dekabr 1938-ci il. Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Ali Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sabiq poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacınski Rusiyanın Moskvaətrafi Kirov Vilayətinə həbs düşərgəsinə göndərilmişdir.
- 1942-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sabiq poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacınski Vyatka (Sibir) həbs düşərgəsində 44 yaşında vəfat etmişdir.
- 26 iyun 1956-cı il. Otuzuncu illər repressiyasının qurbanı olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sabiq poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacınskiyə SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası tərəfindən bəraət (ölümündən sonra) verilmişdir.
- 1959-cu il. Otuzuncu illər repressiyasının qurbanı olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sabiq yollar, poçt və teleqraf naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanova SSRİ Ali Məhkəməsinin Kollegiyası tərəfindən bəraət (ölümündən sonra) verilmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏRİN VƏ ƏDƏBİYYATIN SIYAHISI

1. «Azərbaycan» qəzeti, 28 may 1998-ci il, səh. 1.
2. Yənə orada, s. 2.
3. Yənə orada, s. 1.
4. «Azərbaycan» qəzeti, 27 may 2008-ci il, s. 4.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi (ARPIİSPİHDA), fond 277, siyahı 2, iş 16, vərəq 18-20;25-25.
6. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi (ARMAİ), f. 1061, siy. 1, iş 95, v. 1-2;»Azərbaycan» qəzeti, 3 iyul 1919-cu il, 10, 14, 17, 21 oktyabr 1992-ci il.
7. Azərbaycan Demokratik Respublikası (Məqalələr toplusu). Bakı, Azərmaşr, 1992-ci il, s. 167.
8. Yənə orada, s. 178-179.
9. Cəmil Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı, 1993, s. 84.
10. Azərbaycan Cümhuriyyətinin əmr və sərəncamları. № 1, 1919-cu il; Azərbaycan Cümhuriyyəti sənaye dövrü. Bakı, 1919-cu il, s. 12; «Azərbaycan» qəzeti, 27 may 1993-cü il, s. 2.
11. «İskra» qəzeti, 14 avqust 1918-ci il; «Milli Məclis». Analitik informasiya jurnalı. Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008-ci il, s. 83.
12. Hüseyn Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. İstanbul, 1975, s. 256-261;Bakı, 1992, s. 233.
13. «Azərbaycan» qəzeti, № 190, 28 may 1919-cu il; «Vətən səsi» qəzeti, № 5, 28 may 1990, s. 1.
14. Собрание Узаконение и распоряжений правительства Азербайджанской Республики (СУ Азерб. Республика), 1919, ст. 2, стр. 6.
15. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990, s. 10; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1992, s. 166-170.
16. ARMAİ, f. 970, siy. 1, iş. 1, v. 49-50;Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-11920. Bakı,»Gənclik» nəşriyyatı, 1990, s. 91.
17. СУ Азерб. Респуб., 1919, ст. 2, стр. 6.
18. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası (AXC-nin Ensiklopediyası). İki cildə.»Lider»nəşriyyatı. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 184.

19. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. Bakı,» Elm» nəşriyyatı. V cild. Bakı, 2001, s. 244, 307.
20. Cəmil Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı, 1993, s. 97.
21. СУ Азерб. Респуб., 1918, стр. 152, стр 51; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. Bakı, 1990, s. 91.
22. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İki cildə. Birinci cild. Bakı, 2004, s. 147.
23. «Бакинский рабочий» qəzeti, № 106, 6 iyul 1918-ci il; История государства и права Азербайджанской ССР. Баку, 1964, стр. 162; А. С. Азимов. Бакинская Коммуна. Баку, 1982; Великий Октябрь в Азербайджане. Баку, 1987, стр. 262-263; М. Р. Резников. История развитие связь в ССР. М, 1964, стр. 12; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İki cildə, İkinci cild. Bakı, 2005, s. 14.
24. ARPIİSPIİHDA, f. 276, siy. 3, iş 67, v. 12, 22.
25. Yənə orada, iş 67, v. 13.
26. ARPIİSPIİHDA, f. 276, siy. 3, iş 67, v. 8; Адрес Календарь Азербайджанской Республики за 1920 г. Баку, 1920, стр. 34.
27. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). İki cildə. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 290; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. Birinci cild. Bakı, 2004, s. 147; İkinci cild. Bakı, 2005, s. 290; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. Bakı, 1990, s. 91-92.
28. «Azərbaycan» qəzeti, 30 may 2008;»Xalq qəzeti», 15 sentyabr 1998-ci il, s. 3.
29. «Azərbaycan» qəzeti (rusca), 24 sentyabr 1918-ci il, s. 3.
30. Manaf Süleymanov. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, 1987, s. 60.
31. Adres Kalendar... Bakı, 1920, s. 34.
32. Yənə orada, s. 77.
33. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 290.
34. Adres Kalendar..., s. 29, 65.
35. «Azərbaycan» (rusca) qəzeti, № 8, 11 oktyabr 1918-ci il, s. 1; № 10, 13 oktyabr 1918-ci il, s. 3.
36. Manaf Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 86.
37. MTN. Yaddaşı bərpası. «Sərhəd» qəzetinin xüsusi buraxılışı, nömrə 1. Bakı, 1999, s. 23; «Milli Məclis». Analitik informasiya jurnalı. Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 95.

38. İ. M. Əliyərli, T. R. Behbudov. Müstəqil Azərbaycan polisinin yaranması və fəaliyyəti (1918-1920). Bakı, «Qismət» nəşriyyatı. 1998-ci il s. 20; Şəmsistan Nəzirli. Cümhuriyyət generaları. Bakı, 1995, s. 206.
39. Cəmil Həsənov. Azərbaycan Cümhuriyyəti.»Azərbaycan» qəzeti, № 100 (612), 27 may, 1993-cü il, s. 2.
40. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 27.
41. «Azərbaycan» qəzeti, 3 iyun 1993-cü il, s. 1; «Respublika» qəzeti, 27 may 1998-ci il, s. 2.; «Azərbaycan gəncləri» qəzeti, № 63, 28 may 1990-cı il, s. 2.
42. Adres Kalendar... Bakı, 1920, стр. 22.
43. ARMAİ, f. 895, siy. 1, iş 1, v. 50-57; Fətəli xan Xoyski. Həyat və fəaliyyəti (Sənədlər və materiallar). Bakı, Azərənşr, 1998, s. 123, 128, 129, 152.
44. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 290; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. Bakı, 1990, s. 92; Nəsim Nəsimzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası (Məqalələr və sənədlər). Bakı, 1990, s. 86, 87, 88.
45. «Azərbaycan» (rusca) qəzeti, №13, 21 (8) yanvar 1919-cu il, s. 5.
46. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: Azərənşr, 1992-ci il, s. 181.
47. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 181, 383.
48. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). İki cildə. Birinci cild. Bakı, 1998, s. 399.
49. «Azərbaycan» (rusca) qəzeti, № 40, 22 (9) fevral 1919-cu il, s. 6; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 334.
50. «Azərbaycan» (rusca) qəzeti, № 32, 13 fevral (31 yanvar) 1919-cu il, s. 5.
51. ARMAİ, f. 51, siy. 1, iş 2, v. 103; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 181.
52. «Azərbaycan», № 40, 22 (9) fevral 1919, s. 6.
53. «Azərbaycan», 28 mart, 2 aprel 1919-cu il; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов). Баку, 1998, стр. 34, 368, 398.
54. Yənə orada, s. 658.
55. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов). Баку, 1998, стр. 657, 658, 659, 660;» Milli Məclis»... Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 88, 93; Nəsim Nəsimzadə. Göstərilən əsəri, s. 85, 88.
- 56-A. «Xalq qəzeti», № 19, 28 yanvar 1992, s. 3.

56. «Azərbaycan» (rusca) qəzeti, №195, 13 sentyabr 1919-cü il. s. 5; №196, 14 sentyabr 1919-cü il. s. 5.
- 57-A. «Azərbaycan», № 224, 19 oktyabr 1919-cü il, s. 3; № 250, 19 noyabr 1919-cü il. s. 3.
57. «Azərbaycan», № 224, 19 oktyabr 1919-cü il. s. 3.
- 58-A. Yenə orada, s. 3.
58. «Azərbaycan» (rusca), № 278, 24 dekabr 1919-cü il, s. 3; Adres kalendar..., s. 32, 43.
59. ARMAİ, f. 895, siy. 1, iş 159, v. 1-10; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). İkinci cild. Bakı, 1998, s. 235-236.
60. ARMAİ, f. 895, siy. 1, iş 159, v. 1-10; iş 160, siy. 1, v. 13-22, 41; iş 164, siy. 1, v. 1-7; iş 166, siy. 1, v. 57-65; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). İkinci cild. Bakı, 1998, s. 256, 293, 347, 414, 422, 423, 426, 427.
61. «Azərbayca» (rusca) qəzeti, № 31, № 247, 15 noyabr 1919-cü il, s. 3.
62. «İskra» qəzeti, 9 aprel 1920-ci il; Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild. Bakı, 2001, s. 514, 561.
63. «Azərbaycan» qəzeti (rusca), 23 dekabr 1919-cü il; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 290; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. Bakı, 1990, s. 71, 91-92.
64. Adres Kalendar..., s. 29, 65, 78; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 290.
65. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 181.
66. «Azərbaycan» qəzeti, № 30, 15 fevral 1920-ci il, s. 3.
67. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 182.
68. Adres Kalendar..., s. 37.
69. «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008. s. 82.
70. Adres Kalendar..., s. 38.
71. Cəmil Həsənov. Azərbaycan Cümhuriyyəti. «Azərbaycan» qəzeti, № 100 (612), 27 may 1993-cü il. s. 2.
72. Адрес Календар Азербайджанской Республики. Под редакцией А. М. Ставронского. Баку, 1920, стр. 50.
73. ARMAİ, f. 51, siy. 2, İş 185, v. 16; f. 894, siy. 1, iş 31; AMEA-nın A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivı, neqativ fondu, № 5718.
74. ARMAİ, f. 2898, siy. 2, iş 1, v. 5; СУ Азерб. Республики. 1920, стр. 27, стр. 13.
75. «Azərbaycan», № 6, 8 oktyabr (25 sentyabr) 1918-ci il, s. 1-2.
76. Yenə orada, № 15, 22 (9) oktyabr 1918-ci il, s. 1.

77. Yenə orada, № 14, 21 oktyabr 1918-ci il, s. 2.
78. СУ Азерб. Респуб. 1 января 1920 г. № 4, стр. 262, стр. 86.
79. Yenə orada, st. 276, s. 89.
80. Yenə orada, st. 277, s. 89.
81. «Azərbaycan», № 25, 3 noyabr (21 oktyabr) 1918-ci il, s. 4.
82. Yenə orada, s. 4.
83. Yenə orada, s. 4.
84. «Azərbaycan», № 34, 13 noyabr 1918-ci il, s. 3-4.
85. Yenə orada, № 41, 19 (8) noyabr 1918-ci il, s. 1.
86. Yenə orada, № 68, 22 (9) dekabr 1918-ci il. s. 1.
87. «Azərbaycan», № 1, 1 yanvar 1919-cü il. s. 2.
88. Yenə orada, № 8, 14 (1 yanvar) 1919-cü il, s. 1.
89. Yenə orada, № 1, 1 yanvar 1919-cü il, s. 2.
90. Yenə orada, № 1, 1 yanvar 1919-cü il, s. 2.
91. «Azərbaycan», № 67, 24 (18) dekabr 1918-ci il, s. 3.
92. Yenə orada, № 68, 28 dekabr 1918-ci il, s. 3.
93. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B., 1992, s. 181.
94. «Azərbaycan» (rusca) qəzeti, № 26, 4 fevral (22 yanvar), 1919-cü il, s. 1.
- 1.
95. Yenə orada, № 31, 11 fevral (29 yanvar) 1919-cü il, s. 2.
96. Yenə orada, № 3, 11 fevral 1919-cü il, s. 2; № 37, 19 fevral, 1919-cü il. s. 1.
96. Yenə orada, № 40, 22 (9) fevral 1919-cü il. s. 6.
97. Yenə orada, № 45, 28 fevral 1919-cü il.
98. Yenə orada, № 47, 4 mart (19 fevral) 1919-cü il, s. 4.
99. Yenə orada, № 47, 4 mart (19 fevral), 1919-cü il, s. 4.
100. Yaddaşın bərpası. MTN-nin «Sərhəd» qəzetinin xüsusi buraxılışı. № 1. Bakı, 1999, s. 17.
101. «Azərbaycan» qəzeti, № 47, 4 mart 1919-cü il. s. 4.
102. Yenə orada, № 55, 14 (1) mart 1919-cü il. s. 1.
103. Yenə orada, № 61, 23 (10) mart 1919-cü il, s. 1.
104. Yenə orada, № 83, 25 (12) aprel 1919-cü il, s. 2.
105. Yenə orada, № 83, 25 (12) aprel 1919-cü il, s. 2.
106. Yenə orada, № 84, 26 (12) aprel 1919-cü il. s. 4.
107. Yenə orada, № 101, 16 may 1919-cü il. s. 2.
108. Yenə orada, № 114, 4 iyun 1919-cü il, s. 3.
109. Yenə orada, № 119, 11 iyun 1919-cü il, s. 1.
110. «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 91; Nəsim Nəsimzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990, s. 85-86.
111. АРПІІСПІНДІ, f. 16, siy. 1, iş 1576; Azərbaycan tarixi. 3-cü

- cild, 1-ci hissə. Bakı, 1973, s. 242.
112. «Azərbaycan», № 131, 26 iyun 1919-cu il, s. 2.
 113. Yenə orada, № 193, 11 sentyabr 1919-cu il, s. 2.
 114. Yenə orada, № 195, 13 sentyabr 1919-cu il, s. 5.
 115. Yenə orada, № 131, 26 iyun 1919-cu il, s. 2.
 116. Yenə orada, № 147, 16 iyul 1919-cu il, s. 1.
 117. Yenə orada, № 153, 23 iyul 1919-cu il, s. 4.
 118. Adres Kalendar..., s. 29.
 119. «Azərbaycan» qəzeti, 199, 18 sentyabr 1919-cu il.
 120. Yenə orada, № 267, 10 dekabr 1919-cu il, s. 2.
 121. Yenə orada, № 195, 13 oktyabr (13 sentyabr) 1919-cu il, s. 5.
 122. ARMAİ, f. 100, siy. 1, iş 7, v. 223; «Azərbaycan» qəzeti, № 229, 25 oktyabr 1919-cu il, s. 1.
 123. Adres Kalendar..., s. 29, 30.
 124. «Azərbaycan» qəzeti, № 219, 12 oktyabr 1919-cu il, s. 2.
 125. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 334; Adres Kalendar..., s. 29.
 126. «Azərbaycan» qəzeti, № 241, 8 noyabr 1919-cu il, s. 1.
 127. Yenə orada, № 241, 8 noyabr 1919-cu il, s. 1.
 128. Yenə orada, № 247, 12 noyabr 1919-cu il, s. 3.
 129. Yenə orada, № 250, 19 noyabr 1919-cu il, s. 3.
 130. Yenə orada, № 257, 27 noyabr 1919-cu il, s. 3.
 131. Yenə orada, № 261, 2 dekabr 1919-cu il, s. 4.
 132. Yenə orada, № 261, 2 dekabr 1919-cu il, s. 2.
 133. Respublika elmi-texniki konfransı. Oktyabr 2004-cü il. Proqram və materiallar. Bakı, 2004, s. 15.
 134. «Azərbaycan» qəzeti, № 261, 2 dekabr 1919-cu il, s. 2.
 135. Adres Kalendar, s. 33.
 136. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar.). İki cildə. İkinci cild. B, 2005, s. 2.
 137. «Azərbaycan» qəzeti, № 56, 19 mart 1919-cu il, s. 1, 4.
 138. Yenə orada, № 71, 10 aprel 1920-ci il, s. 4.
 139. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar.). İki cildə. Birinci cild, B, 1998, s. 2.
 140. Fətəli xan Xoyski. Həyat və fəaliyyəti. Sənəd və materiallar. Bakı, 1998, s. 141-142; «Azərbaycan» qəzeti (rusca), № 74, 27 aprel 1920-ci il; 3 iyun 1993-cü il, s. 2.
 141. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İki cildə. Birinci cild. Bakı, 2004, s. 28.
 142. ARMAİ, f. 2898, siy. 1, iş I, v. 5; CU Azerb. Pечpub. 1 yanvar, № 4, st. 27, s. 13.
 143. «Azərbaycan» qəzeti, № 9, 12 oktyabr (29) 1918-ci il, s. 3; № 12, 17 oktyabr 1918-ci il, s. 3.
 144. Yenə orada, № 14, 21 (8) oktyabr 1918-ci il, s. 2.
 145. Yenə orada, № 25, 3 noyabr (21) 1918-ci il, s. 4.
 146. СУ Азерб. Респуб. № 4, 1 января 1920, ст. 276, стр. 89.
 147. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar.). İki cildə. Birinci cild. Bakı, 1998, s. 223.
 148. «Azərbaycan» qəzeti, № 37, 19 fevral 1919-cu il, s. 1.
 149. Yenə orada, № 32, 13 fevral (31 yanvar) 1919-cu il, s. 5.
 150. Yenə orada, № 40, 22 (9) fevral 1919-cu il, s. 6.
 151. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar.). İki cildə. Birinci cild. B, 1998, s. 368, 373.
 152. «Azərbaycan» qəzeti, № 119, 11 iyun 1919-cu il, s. 1.
 153. Adres Kalendar. 29-30, 31, 33.
 154. «Azərbaycan» qəzeti, № 233, 30 oktyabr 1999-cu il, s. 3.
 155. Azərbaycan tarixi. 3 cildə. 3-cü cild (rusca), Bakı, 1963, s. 524.
 156. «Azərbaycan» qəzeti, № 245, 13 noyabr 1919-cu il, s. 3.
 157. Yenə orada, № 241, 8 noyabr 1919-cu il, s. 1.
 158. Yenə orada, № 245, 13 noyabr 1919-cu il, s. 3.
 159. Yenə orada, № 250, 19 noyabr 1919-cu il, s. 3.
 160. Yenə orada, № 249, 18 noyabr 1919-cu il, s. 3.
 161. Yenə orada, № 259, 29 noyabr 1919-cu il, s. 3.
 162. Adres Kalendar, s. 33.
 163. «Azərbaycan» qəzeti, № 277, 23 dekabr 1919-cu il, s. 3.
 164. Yenə orada, № 27, 25 dekabr 1919-cu il, s. 4.
 165. Yenə orada, № 26, 11 fevral 1920-ci il, s. 3.
 166. «Azərbaycan» qəzeti, № 71, 10 aprel 1920-ci il, s. 4.
 167. Yenə orada, № 34, 13 noyabr 1918-ci il, s. 3-4; № 36, 15 (2) noyabr, 1918-ci il, s. 1.
 168. Yenə orada, № 67, 24 (11) dekabr 1918-ci il, s. 3.
 169. Yenə orada, № 13, 21 yanvar 1919-cu il, s. 5.
 170. Yenə orada, № 131, 26 iyun 1919-cu il, s. 2.
 171. ARPIİSPIHDA, f. 16, siy. 1, iş 1576, v. 4; Cəmil Həsənov. «Ağ ləkələr»in qara kölgəsi. Bakı, 1991, s. 74. Ziya Bünyadov. Qırmızı terror. Bakı, 1993, s. 203; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1992, s. 84-85.
 172. «Azərbaycan» (rusca) qəzeti, № 131, 26 iyun 1919-cu il, s. 2.
 173. Yenə orada, № 270, 12 avqust 1919-cu il, s. 2.
 174. Yenə orada, № 195, 13 sentyabr 1919-cu il, s. 5.
 175. Yenə orada, 13 oktyabr 1919-cu il, s. 5.
 176. Adres Kalendar., s. 31-32.

177. Yenə orada, s. 32.
 178. Yenə orada, s. 31.
 179. «Azərbaycan» (rusca) qəzeti, № 231, 28 oktyabr 1919-cu il.
 180. Adres Kalendar, s. 31-32.
 181. Adres kalendar, s. 3, 29.
 182. Adres kalendar, s. 29; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). İki cildə. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 290.
 183. «Azərbaycan» (rusca) qəzeti, nömrə 49, noyabr 1919-cu il, s. 3.
 184. Yenə orada, № 256, 26 noyabr 1919-cu il, s. 3.
 185. Yenə orada, № 259, 29 noyabr 1919-cu il, s. 3.
 186. Yenə orada, № 277, 23 dekabr 1919-cu il, s. 3.
 187. Yenə orada, № 26, 11 fevral 1919-cu il, s. 3.
 188. Yenə orada, № 26, 11 fevral 1919-cu il, s. 3.
 189. Yenə orada, № 14, 16 aprel 1920-ci il, s. 2.
 190. Respublika elmi-texniki konfransı. Oktyabr 2004-cü il. Proqram və materiallar. Bakı, «Elm», 2004, s. 14.
 191. Azərbaycan» (rusca) qəzeti, № 14, 21 (8) oktyabr, 1918-ci il.
 192. Yenə orada, № 25, 3 noyabr (21 oktyabr) 1918-ci il, s. 4.
 193. Yenə orada, № 183, 30 avqust 1919-cu il, s. 2.
 194. Yenə orada, № 244, 12 noyabr 1919-cu il, s. 3.
 195. Yenə orada, № 150, 19 iyul 1919-cu il, s. 2; № 174, 17 avqust, 1919-cu il, s. 2.
 196. «Azərbaycan» qəzeti, № 196, 14 sentyabr 1919-cu il, s. 5; A. H. Гусейнов, В. М. Синитсын. Сражающаяся Мугань. Баку, Азернешр, 1979, стр. 69-70.
 197. Adres Kalendar, s. 29, 32-32.
 198. Respublika elmi-texniki konfransı. Oktyabr 2004-cü il. Proqram və materiallar. Bakı, 2004, s. 14, 15, 18.
 199. ARMAİ, Azərbaycan Respublikası Dövlət Kino-Foto Sənədləri Arxiv. Saxlama vahidi 210166; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. Bakı, 1990, s. 91.
 200. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild. B, 2000, s. 232; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. Bakı, 2005, s. 184.
 201. «Odlar yurdu» qəzeti, 5-6, mart 1989-cu il.
 202. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. B, 2005, s. 184.
 203. Победа Советской власти в Закавказье. Тбилиси, 1978, стр. 207-208.
 204. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası.

- İkinci cild. B, 2005, s. 3; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 72.
 205. Cəmil Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. B, 1993, s. 44.
 206. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 91.
 207. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. B, 2005, s. 184.
 208. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 244.
 209. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. Bakı, s. 72-73; 91-93; «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 97.
 210. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İkinci cild, B, 2005, s. 184.
 211. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 73, 175.
 212. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. Birinci cild. B, 2004, s. 154; Nəsim Nəsimzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990, s. 85-86.
 213. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). İki cildə. Birinci cild. B, 1998, s. 181, 216.
 214. «Odlar yurdu» qəzeti, 5-6, mart 1989-cu il.
 215. ARMAİ. Kino-Foto Sənədləri Arxiv, Saxlama vahidi 21016; Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild. B, 2001, s. 484.
 216. «Nabat» qəzeti, 15 iyun 1919-cu il; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 73.
 217. «Azərbaycan» (rusca) qəzeti, 29 iyul 1919-cu il.
 218. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 383. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. B, 2005, s. 184;
 219. «Odlar yurdu» qəzeti, 5-6, mart 1989; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 73.
 220. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, s. 73. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. Birinci cild. Bakı, 2005, s. 184.
 221. Elşad Qoca. Sibir dərsi. Bakı, 2000, s. 93, 135.
 222. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. Birinci cild. B, 2005, s. 184; Elşad Qoca. Sibir dərsi. B, 2000, s. 308, 135.
 223. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. B, 2005, s. 184; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. B, 1990, s. 73-74; Elşad Qoca. Sibir dərsi. B, 2000, s. 308-309.

224. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. B, 2005 s. 184; Azərbaycan Demokratik Respublikası. B, 1990, s. 73; Elşad Qoca. Sibir dərsi. B, 2000, s. 309.
225. «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 79.
226. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 20001, s. 205. «Milli Məclis». Parlament 90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 79
227. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 303; «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 79.
228. СУ Азербайджанской Республики за 1920 г. ст. 2, стр. 11-12; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökü- məti. 1918-1920. B, 1990, s. 91-92; «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 79.
229. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. Birinci cild. B, 2005, s. 154; Nəşib Nəşibzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B, 1990, s. 85.
230. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). Birinci cild. B, 1998, s. 188-189.
231. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament. I cild, B., 1998, s. 188-189; «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 80.
232. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament. I cild, B., 1998, s. 188-189; «Milli məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış, 2008, s. 80; Azərbaycan çəkistləri. B, 1983, s. 25; İltifat Əliyərli, Tahir Behbudov. Azərbaycanın daxili işlər nazirləri. B, 2008, s. 73.
233. «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 80.
234. Yənə orada, s. 93; «Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 75.
235. AXC Ensiklopediyası. İkinci cild. B, 2005, s. 334; «Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 75.
236. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, s. 75; «Milli Məclis». Parlament -90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 93.
237. «Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 75.
238. Yənə orada. «Odlar yurdu» qəzeti, 19 sentyabr 1989-cu il.
239. Yənə orada.
240. «Azərbaycan» (rusca) qəzeti, № 110, 28 may 1919-cu il.
241. «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 94.
242. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001-ci il, s. 92.
243. ARMAİ, f. 894, siy. 1, iş 23, v. 21; «Azərbaycan», № 104, 20 may 1920-ci il.
244. İ. M. Əliyərli, T. R. Behbudov. Müstəqil Azərbaycan polisinin yaranması və fəaliyyəti (1918-1920). B, 1998, s. 110, 116.

245. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökumə- ti. 1918-1920. B, 1990, s. 76.
246. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 332.
247. AXC-nin Ensiklopediyası. İkinci cild. B, 2005, s. 154; Nəşib Nəşibzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B, 1990, s. 86.
248. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 352.
249. AXC (1918-1920). Parlament. Birinci cild. (Stenoqrafik hesabatlar). B, 1998, s. 33, 44-46, 58, 74, 78, 89, 314-315.
250. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 358.
251. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökü- məti. 1918-1920. B, 1990 s. 76; Azərbaycan Demokratik Respublikası (Məqalələr toplusu). B, Azərnaşr, 1992, s. 181.
252. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 477.
253. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. B, 1990, s. 92.
254. ARMAİ, f. 895, siy. 1, iş 11, v. 108; Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 359.
255. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 393.
256. A. X. C. -nin Ensiklopediyası. İkinci cild. B, 2005, s. 334; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. B, 1990, s. 76.
257. AXC Ensiklopediyası. İkinci cild. B, 2005, s. 334.
258. AXC Ensiklopediyası. B, 2005, s. 334.
259. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 519; AXC Ensiklopediyası. İkinci cild. B, 2005, s. 334.
260. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 510.
261. AXC Ensiklopediyası. İkinci cild. B, 2005, s. 334.
262. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 514-515.
263. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 520.
264. AXC Ensiklopediyası. İkinci cild. B, 2005, s. 335.
265. XI ordunun Bakı əməliyyatı (rusca). «Tarix» qəzeti. «Elm» qəzetinin əlavəsi. № 5 (34). Aprel 1992-ci il, s. 1; Ziya Bünyadov. Qırmızı terror. B, 1993, s. 3-5.
266. AXC-nin Ensiklopediyası. İkinci cild. B, 2005, s. 335; «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 94.
267. Elşad Qoca. Cəllad etirafı. Bakı, 1999, s. 22.
268. Vahid Çıraqzadə. Aslan bəy Səfikürdski. B, 1994, s. 56.
269. Elşad Qoca. Cəllad etirafı. B, 1999, s. 25.
270. Vahid Çıraqzadə. Aslan bəy Səfikürdski. B, 1994, s. 57.
271. «Kommunist» qəzeti, № 89, 11 may 1981-ci il; Vahid Çıraqzadə. Aslan bəy Səfikürdski. B, 1994, s. 57.

272. ARMAİ, f. 894, siy. 1, iş 23, v. 24; «Azərbaycan» (rusca), № 270, 13 dekabr 1919-cu il.
273. «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 95; Nəsim Nəsimzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B, B, 1990, s. 86; İ. Əliyərli, T. Behbudov. Müstəqil Azərbaycan polisinin yaranması və fəaliyyəti (1918-1920-ci illər). B, 1998, s. 89.
274. ARMAİ, f. 1775, siy. 1, iş 615, v. 10; Vahid Çıraqzadə. Aslan bəy Səfikiürdski. B, 1994, s. 59; Elşad Qoca. Cəllad etirafı. B, 1999, s. 32, 33.
275. Elşad Qoca. Cəllad etirafı. B, 1999, s. 28.
276. «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 28.
277. AXC-nin Ensiklopediyası. İkinci cild. B, 2005, s. 335; Vahid Çıraqzadə. Aslan bəy Səfikiürdski. B., 1994, s. 58.
278. «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 82; İltifat Əliyərli, Tahir Behbudov. Azərbaycanın daxili işlər nazirləri. B, 2008, s. 37.
279. ARPIİSDİHDA, f. 1, siy. 79, iş 361, v. 6.
280. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 70.
281. AXC-nin Ensiklopediyası. İki cildə. Birinci cild. B, cild. 2004, s. 410.
282. Yənə orada, s. 411.
283. «Odlar yurdu» qəzeti, № 18, sentyabr 1989-cu il.
284. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 70; Elşad Qoca. Sibir dərsi. B, 2000, s. 308.
285. «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 93.
286. Nəsim Nəsimzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B, 1990, s. 87.
287. Azərbaycan Demokratik Respublikası. 1918-1920. B, B, 1990, s. 70.
288. AXC Ensiklopediyası. İki cildə. I cild. B, 2004, s. 411; «Milli Məclis». Parlament-90. Xüsusi buraxılış. 2008, s. 93.
289. Nəsim Nəsimzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B, 1990, s. 86.
290. AXC (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). B, 1998, s. 89, 91, 94, 176.
291. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 510; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 92-93.
292. MTN. Yaddaşı bərpası.»Sərhəd» qəzetinin xüsusi buraxılışı, № 1, 1999, s. 7; Ziya Bünyadov. Qırmızı terror. B, 1993, s. 2002.
293. «Odlar yurdu» qəzeti, № 18, sentyabr 1989-cu il.
294. Azərbaycan tarixi. V cild. B, 2001, s. 514-515.
295. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 77; AXC ensiklopediyası. Birinci cild. B, 2004, s. 411.

296. AXC Ensiklopediyası. İki cildə. Birinci cild. B, 2004, s. 411; Elşad Qoca. Cəllad etirafı. B, 1999, s. 14.
297. Elşad Qoca. Cəllad etirafı. B, 1999, s. 14.
298. Akademik Ziya Bünyadov. Sovet konslagerlərinin ilk məskunları. «Tarix». «Elm» qəzetinin əlavəsi. 8 dekabr 1990-cı il, s. 2-3; Yənə onun. Qırmızı terror. B, 1993, s. 38; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 71.
299. AXC Ensiklopediyası. İki cildə. Birinci cild. B, 2004, s. 411.
300. «Odlar yurdu» qəzeti, № 18, 18 sentyabr 1989-cu il; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. B, 1990, s. 71.
301. AR MTN. Yaddaşı bərpası.»Sərhəd» qəzetinin xüsusi buraxılışı. № 1, 1999; İltifat Əliyərli, Tahir Behbudov. Azərbaycanın daxili işlər nazirləri. B, 2008-ci il, s. 123-133, 134-139.
302. Elşad Qoca. Cəllad etirafı. B, 1999, s. 32, 33, 39; Yənə onun. Sibir dərsi. B, 2000, s. 308.
303. AXC ensiklopediyası. İki cildə. Birinci cild. B, 2004, s. 411; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 71; Elşad Qoca. Sibir dərsi. B, 2000, s. 308.
304. ARPIİSPİHDA, f. 1, s. 79, iş 361, v. 6; Elşad Qoca. Cəllad etirafı. B, 1999, s. 41.
305. ARPIİSPİHDA, f. 1, siy. 79, iş 361, v. 1-2, 4-5, 13.
306. «Azərbaycan» qəzeti, 28 may 1998-ci il. s. 1.
307. Nəsiman Yaqublu. Məmməd Əmin Rəsulzadə. B, 1991, s. 305; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 29.
308. AXC (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). B, 1998, s. 176.
309. Ziya Bünyadov. XI orduun Bakı əməliyyatı. «Tarix» qəzeti. «Elm» qəzetinin əlavəsi. № 5 (34). Aprel 1992-ci il. s. 1.
310. Nəsiman Yaqublu. Məmməd Əmin Rəsulzadə. B, 1991, s. 167.
311. Ziya Bünyadov. Qırmızı terror. B, 1993, s. 3.
312. «Kommunist» qəzeti, 2 may 1990, s. 1.
313. Elşad Qoca. Cəllad etirafı. B, 1999, s. 14.
314. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 9, 71; Ziya Bünyadov. Qırmızı terror. B, 1993, s. 38.
315. AXC Ensiklopediyası. İki cildə. Birinci cild. B, 2004, s. 411.
316. «Odlar yurdu» qəzeti, № 18, 18 sentyabr 1989-cu il; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 71.
317. AR MTN. Yaddaşı bərpası.»Sərhəd» qəzetinin xüsusi buraxılışı, № 1, 1999; İltifat Əliyərli, Tahir Behbudov. Azərbaycanın daxili işlər nazirləri. B, 2008, s. 123-133, 134-139.

318. AXC ensiklopediyası. İki cildə. Birinci cild. B, 2000, s. 411; Elşad Qoca. Sibir dərsi. B, 2000, s. 308; Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. B, 1990, s. 71.

319. ARPİLSİHDA, f. 1, siy 79, iş 361, v. 6; Elşad Qoca. Cəllad Etirafı. B, 1990, s. 41.

320. Elşad Qoca. Sibir dərsi. B, 2000, s. 308.

321. Yənə orada, s. 32, 33, 39.

322. ARPİLSİHDA, f. 1, siy. 79, iş 361, v. 1, 2, 4, 5, 13.

323. ARPİLSİHDA, f. 1, siy. 79, iş 361, v. 6; Elşad Qoca. Cəllad etirafı. B, 1999, s. 41.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ 3

BİRİNCİ FƏSİL

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyinin təsis olunması, milli rabitə orqanlarımızın təşəkkülü 8

İKİNCİ FƏSİL

Azərbaycan Cümhuriyyəti Poçt və Teleqraf Nazirliyinin respublikada rabitənin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi sahəsində fəaliyyəti 33

POÇT RABİTƏSİ 35
TELEQRAF RABİTƏSİ 50
TELEFON RABİTƏSİ 56
RADİO RABİTƏSİ 61

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rabitə (poçt və teleqraf) nazirləri ... 65

XUDADAT BƏY MƏLİK-ASLANOV 65
AĞA HACI AŞUROV 72
ASLAN bəy SƏFİKÜRDSKİ 75
CAMO bəy HACİNSKİ 85

NƏTİCƏ 91

XRONOLOGİYA 96

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏRİN
VƏ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI 109

*Kitabın materiallarının toplanmasında göstərdikləri köməyə görə
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin
Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivinin
(ARPIİSRİİHDA),
Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsinin (ARMAİ),
M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının əməkdaşlarına,
Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları
Nazirliyinin (AR RİTN) Mərkəzi Arxivinin əməkdaşlarına
minnətdarlığımı bildirirəm.
Həmçinin Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin
rəhbərliyinə yaratdığı münbit şəraitə və qayğıya görə
xüsusi minnətdarlığımı bildirirəm.*

Çapa imzalanıb: 29.09.09.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur Times.
Həcmi: 7,75 ç.v. Tiraj 500. Sifariş № 74.
Qiyməti müqavilə ilə.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks (99412) 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru



Əliyərli İltifat Musa oğlu 1949-cu Beyləqan rayonunda anadan olub. ADU-nun tarix fakültəsini bitirib. 1974-1981-ci illərdə Beyləqan rayonunda müəllim, 1982-1995-ci illərdə AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda kiçik elmi işçi və elmi işçi vəzifələrində çalışmışdır. Respublikada Azərbaycan polisi tarixinə dair ilk dissertasiya işi müdafiə etmişdir. Tarix elmləri namizədidir. Elmi tədqiqatla yanaşı ali məktəblərdə pedaqoji fəaliyyət də göstərmişdir.

İ.Əliyərli 1996-2008-ci illərdə AR DİN-nin "Mübariz keşikdə" qəzetinin əməkdaşı olmuşdur. O, hazırda qüvvədə olan 2 İyul Polis gününün təsis edilməsində yaxından iştirak etmişdir. Milis və polis tarixinə dair bir neçə kitabın, elmi məqalələrin müəllifidir. Radio və televiziya da çıxışları olmuş, dövrü mətbuatda müxtəlif aktual mövzularda 800-ə yaxın məqaləsi dərc edilmişdir.

İ.Əliyərli 2008-ci ilin sentyabrından AR Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi sistemində işləyir. AR RİTN Muzeyinin direktoru işləmişdir. Hazırda AR RİTN "Aztelekom" İB Tədris Mərkəzinin rəis müavini vəzifəsində çalışır.